

Gujarat Arts and Science College, Ahmedabad

Books/chapters and papers published during last five year

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	National / International	Calendar Year of publication	ISBN number	Link
1	Dr.Fahmeeda F.Shaikh	In Pursuit of the World –Class University	World Class University: Explorations and Acceptance	National	2019	978-93-87799-16-5	-----
2	Dr.Fahmeeda F.Shaikh	To Change or To be a Change	Challenges to change and Innovations in Higher Education	National	2019	978-93-88332-21-7	-----
3	Dr.Fahmeeda F.Shaikh	Promotion of Physical Education, Sports Science and Sports Management with Multi Disciplinary Subject	1. Quantitative method & descision making method 2. A statisctic analysis of pre & post performance estimation of merger	National	2019	978-93-86640-70-3	-----
4	Dr.Fahmeeda F.Shaikh	Descriptive Statistics-1	-----	National	2019	978-93-87861-18-3	-----
5	Dr.Fahmeeda F.Shaikh	Statistical Inference-1	-----	National	2019	978-93-87861-28-2	-----
6	Dr.Fahmeeda F.Shaikh	Statistics in Psycology	-----	National	2019	978-93-87861-21-3	-----
7	Dr.Muhammad Aslam	Ahedsaz Shakhsiyat Sir syed Ahmed Khan (Translate:- Covenant-Making Personality Sir syed Ahmed Khan)	Sir syed Aligarh and Jamia millia Islamia	-----	2019	978-93-89733-18-1	-----
8	Prof.Dheeraj Kumar Verma	TWILIGHT	Persian Language and Lit.Under the samanid Period	-----	2019	978-93-5108-967-4	-----
9	Dr. Gargi Shah	Research article published in E-book by BAOU : The journey of Indian Languages	राजी सेठ के कथा साहित्य में अपाहिजों और वृद्धों का संवेदना विश्व" (पृ.154-163)	International	2019	978-81-938282-2-9	https://baou.edu.in//assets/pdf/Hindi_19719.pdf

In Pursuit of the World-Class University

Gurudutta P. Japee
Preeti Oza

In Pursuit of the World-Class University

Edited by
Dr. Gurudutta P. Japee
Dr. Preeti Oza

Aadi Publications
Jaipur   India

First Published : 2019

ISBN : 978-93-87799-16-5

© Editors

Price : Rs. 950

Published by

Aadi Publications

F-11, S.S. Tower, Dhamani Street, Chaura Rasta, Jaipur-302003

Tel. 0141-2311900, 9414443132

• E-mail : aadipublications@gmail.com

Laser Typesetting by

Vikram Kumar Sharma, Jaipur

Printed at

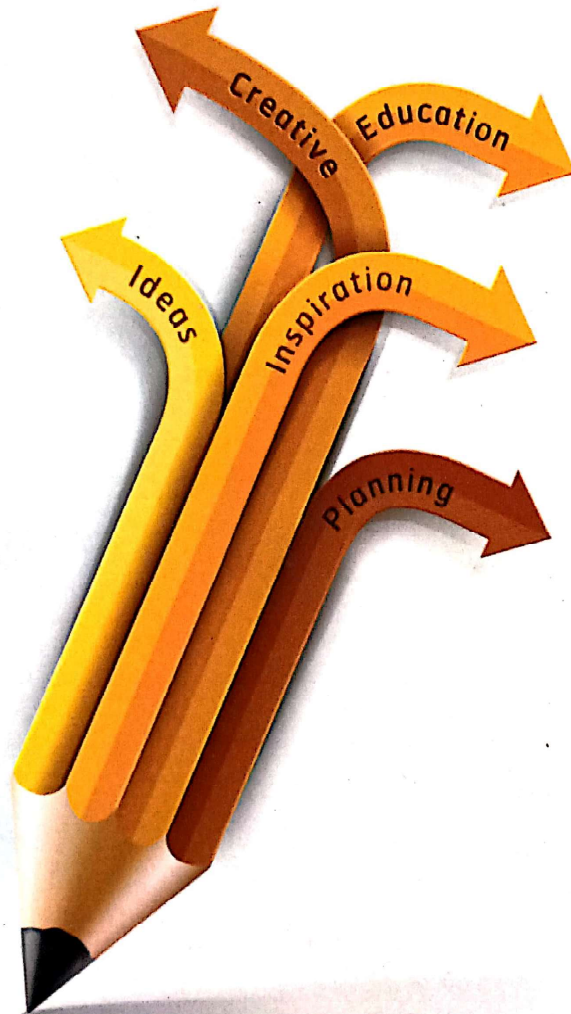
Thomson Press (India) Ltd.

9. What Does It Take to Create a World-class University? —Dr. S.S. Deshpande	75
10. TQM Principles in Creating World Class University —Prof. Deepa Chandwani	93
11. World Class University: Explorations and Acceptance —Fahmeeda F. Shaikh	100
12. Think Global Act Local—Formula for a World Class University —Dr. Lila Simon	110
13. Role of Government in Developing World Class University —Dr. Manish B. Raval —Dr. Ashish B. Gorvadiya	115
14. Role of Other Stakeholders in Development of World Class University —Dr. Rupal S. Patel	122
15. Academic Autonomy and World Class Universities —Dr. Suparna Chakraborti	129
16. World-class University Vs World-class Education —Dr. Jaydeepsingh Rao	139
List of Contributors	147
Index	149

Edited by
Dr. Preeti Oza
Dr. Gurudutta P. Japee

ज्ञानः अध्ययनः परम्परा

TO CHANGE OR TO BE A CHANGE

Paradox of Higher Education in India

TO CHANGE OR TO BE A CHANGE

Paradox of Higher Education in India

Edited by
Dr. Preeti Oza
Dr. Gurudutta P. Japee

AUTHORSPRESS

Worldwide Circulation through Authorspress Global Network
First Published in 2019

by

Authorspress

Q-2A Hauz Khas Enclave, New Delhi-110 016 (India)

Phone: (0) 9818049852

E-mail: authorspressgroup@gmail.com

Website: www.authorspressbooks.com

To Change or To be a Change: Paradox of Higher Education in India

ISBN 978-93-88332-21-7

Copyright © 2019 Editors

Disclaimer

Concerned authors are solely responsible for their views, opinions, policies, copyright infringement, legal action, penalty or loss of any kind regarding their articles. Neither the publisher nor the editors will be responsible for any penalty or loss of any kind if claimed in future. Contributing authors have no right to demand any royalty amount for their articles.

Printed in India at Thomson Press (India) Ltd.

9. Challenges to Change and Innovation in Higher Education	104
Fahmeeda F. Shaikh	
10. The Euphoria of Globalisation in Higher Education	117
Dr. Rajinder Kaur	
11. The Impact of Globalisation in Higher Education	128
Dr. R.D. Modi and Dr. S. M. Pillai	
12. The Dichotomy of Proposal and Implementation – From where to Start Making Change	137
Prof. Gargi Gohel	
13. The Great Digital Divide: How to Connect Students and Teachers Digitally	146
Dr. Kaushal Yadav	
14. Religion, Conflicts, and Violence: Integrating Peace Education in Higher Education in India	152
Dr. Radha Gautam	
15. Student no more a Passive Learner	167
Dr. Mala Sharma	
16. Distance Education vs. Digital Education	175
Dr. Manish Pandya	
17. How to be a Change Maker – Ideology to Policy	185
Dr. Ashish B. Gorvadiya and Dr. Manish B. Raval	
18. Teacher as a Practitioner of Human Rights	193
Prof. Kamal Agal	
Contributors	199
Index	201

Promotion of Physical Education, Sports Science and Sports Management with Multi Disciplinary Subject

: Editors :

Dr. Ramesh Chaudhari
Principal

Prof. Manoj Parekh
Asso. Professor

Akshar Book Agency, Ahmedabad

**Smt. A.P. Patel Arts & Late Shree
N.P. Patel Commerce college, Naroda
and
Gujarat Sahitya Academy
Jointly Organized
National Seminar
on**

**PROMOTION OF PHYSICAL
EDUCATION, SPORTS SCIENCE AND
SPORTS MANAGEMENT
WITH
MULTIDISCIPLINARY SUBJECT**

: EDITORS :

**Dr. Ramesh Chaudhari
Principal**

**Prof. Manoj Parekh
Asso. Professor**

Akshar Book Agency, Ahmedabad

**Promotion of physical education, sports science and sports management with
multidisciplinary subject**
- Dr. Ramesh Chaudhari, Prof. Manoj Parekh

Publishers : Akshar Book Agency
Shreeji House,
B/h. M. J. Library,
Books India Lane,
Ellisbridge, Ahmedabad.
Phone : 079-26585888

Edition : 2019

Price : ₹ 450/-

ISBN : 978-93-86640-70-3

Type Setting : Akshar Book Agency
Shreeji House,
B/h. M. J. Library,
Books India Lane,
Ellisbridge, Ahmedabad.
Phone : 079-26585888

Printer : Shreeji Offset,
Dhudheshar, Ahmedabad.

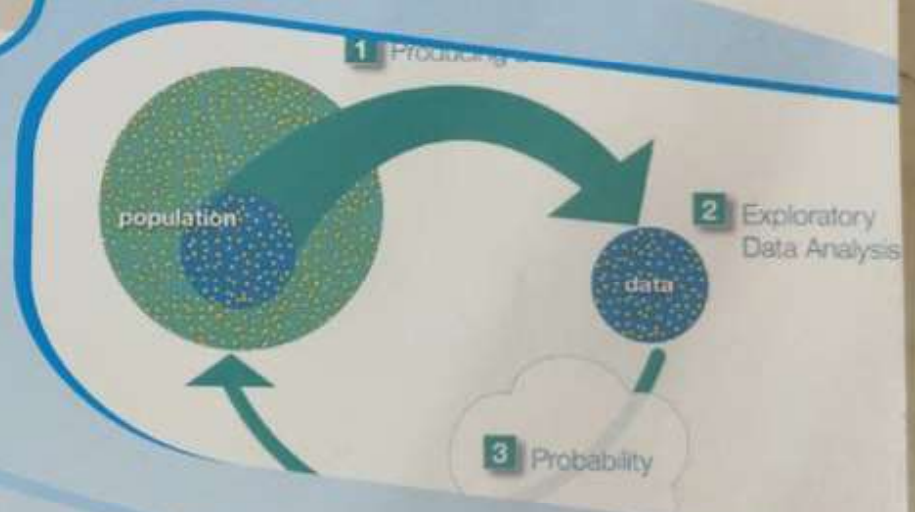
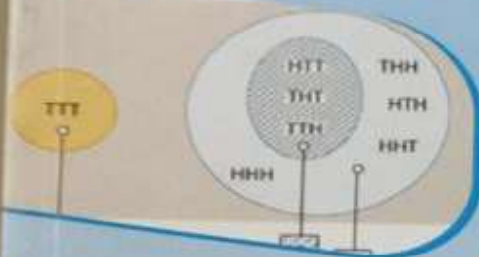
Copy : 150

No Part of this Publication can be reproduced in any form or by any means without the prior written permission of the publisher.

8.	Dr. Pulkitkumar Suthar ગુજરાત રાજ્યની જુદી જુદી આંતરવિશ્વ વિદ્યાલયોના બાસ્કેટબોલ, વોલીબોલ અને હેન્ડબોલ રમતના ખેલાડીઓની ઝડપ અને રૂપિરાભિસરણ શક્તિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ	308
	OTHER	
	Computer	
89.	Manoj Parekh Computer Hacking - Security System	312
90.	Kapil Gosai & Vijay Bhoi Impact of Artificial Intelligence over Digital Marketing	317
	English	
91.	Ushma Pandya The use of E content in learning English	321
	Statistics	
92.	Bansari Jethwa & Fahmeeda Quantitative Methods and Decision Making Model	326
93.	Fahmeeda & Bansari Jethwa A Statistical Analysis Of Pre And Post Performance Estimation Of Merger And Acquisition Of Certain Banks Of India.	332
	Hindi	
94.	Suresh Patel सूर काव्य में प्रेम और भक्ति का समन्वय	339
95.	Jashabhai Patel 'तोड़ती पत्थर' शोषण व्यवस्था के प्रति मूक विद्रोह-	343
96.	Karsan Ravat 'हवाओं का विद्रोह' नाटक की प्रासंगिकता	346

B.Sc.
Descriptive Statistics-1
(STA-101)

DOTCOM PUBLICATIONS®

According to the GU B.SC Semester - 1

Descriptive Statistics – I

STA-101

Prof. Fahmeeda F. Shaikh

Ph. D Scholar, M. Phil, M. Sc (Statistics, Gold
Medallist)

Department of Statistics (GES-II)
Gujarat Arts and Science College,
Ahmedabad, Gujarat.

Prof. Rachana K. Raval

Ph. D, M. Phil, M. Com (Statistics)

Department of Statistics (GES-II)
Gujarat Arts and Science College,
Ahmedabad, Gujarat.

Vernal R. Damor

Ph. D Scholar, M. Sc (Statistics)
Department of Statistics
Gujarat Arts and Science College,
Ahmedabad, Gujarat.

Saloni R. Thakkar

Ph. D Scholar, M. Sc (Statistics)
Department of Statistics
Gujarat Arts and Science College,
Ahmedabad, Gujarat.

DOTCOM PUBLICATIONS®

Educational Publishers)

P.B.No.-9049

Maninagar, (E) AHMEDABAD 380 008

e-mail : dotcombooks@yahoo.co.in

visit us at [http : // www.dotcombooks4u.com](http://www.dotcombooks4u.com).

₹ 130/-

The Publisher is not responsible for any omission or error though every care has been taken while preparing, printing, composing and proof reading of the Book. As all the Composing, Printing, Publishing and Proof Reading etc., are done by Humans, any and chances of Human Error could not be denied.

ISBN - 978-93-87861-18-3

₹ 130/-

Descriptive Statistics – 1

First Edition: 2019-20

© Reserved with the publishers only.

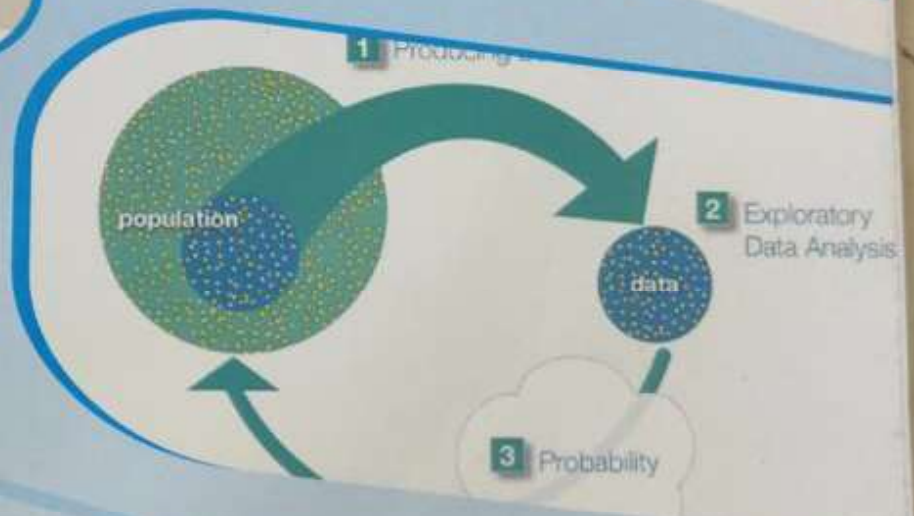
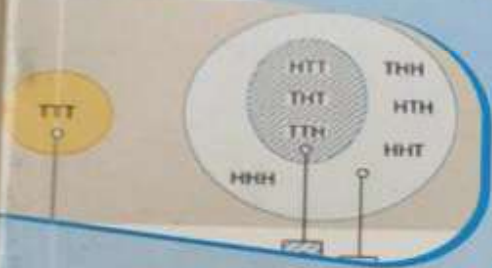
All rights reserved by Dotcom Publication. No part of this book is to be reproduced or transmitted in any form, Electronic, Mechanical, Photography or nay information stored in a retrieved system without prior permission in writing from Dotcom Publications, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published without a similar condition being imposed on the subsequent purchaser. This book is meant for education and learning purposes. The author(s) of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual rights of any person in any manner whatsoever. In the event the author(s) has/have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action.

INDEX

Unit No	Unit Name	Page No.
1	Data Types and Classification	01
2	Representation of Data	35
3	Measures of Central Tendency	53
4	Measures of Dispersion and Moments	72

B.Sc.
Statistical Inference-I
(STA-301)

DOTCOM PUBLICATIONS®

According to the GU B.SC Semester - 5

Statistical Inference-I (STA-301)

Prof. Fahmeeda F. Shaikh
Ph. D Scholar, M. Phil, M. Sc (Statistics, Gold Medalist)
Statistics Department (GES-II)
Gujarat Arts and Science College,
Ahmedabad.

Prof. Rachana K. Raval
Ph. D, M. Phil, M. Com (Statistics)
Department of Statistics (GES-II)
Gujarat Arts and Science College,
Ahmedabad, Gujarat.

Prof. Vernal R. Damor
Ph. D Scholar, M. Sc (Statistics)
Department of Statistics
Gujarat Arts and Science College,
Ahmedabad, Gujarat.

and

Prof. Saloni R. Thakkar
Ph. D Scholar, M. Sc (Statistics)
Department of Statistics
Gujarat Arts and Science College,
Ahmedabad, Gujarat.

DOTCOM PUBLICATIONS®

Educational Publishers)

P.B.No.-9049

Maninagar, (E) AHMEDABAD 380 008

e-mail : dotcombooks@yahoo.co.in

visit us at [http : // www.dotcombooks4u.com](http://www.dotcombooks4u.com).

₹ 130/-

The Publisher is not responsible for any omission or error though every care has been taken while preparing, printing, composing and proof reading of the Book. As all the Composing, Printing, Publishing and Proof Reading etc., are done by Humans, any and chances of Human Error could not be denied.

ISBN - 978-93-87861-28-2

₹ 130/-

Statistical Inference-I (STA-301)

First Edition: 2019-20

© Reserved with the publishers only.

All rights reserved by Dotcom Publication. No part of this book is to be reproduced or transmitted in any form, Electronic, Mechanical, Photography or nay information stored in a retrieved system without prior permission in writing from Dotcom Publications, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published without a similar condition being imposed on the subsequent purchaser. This book is meant for education and learning purposes. The author(s) of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual rights of any person in any manner whatsoever. In the event the author(s) has/have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action.

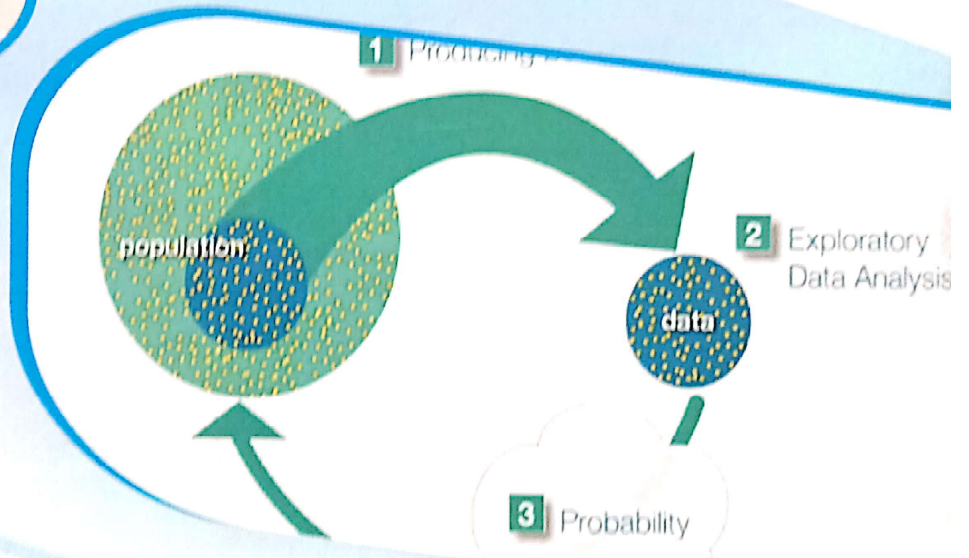
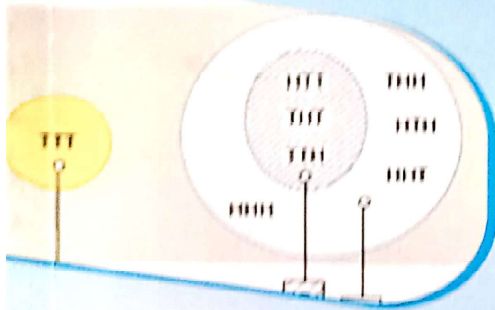
INDEX

Unit No	Unit Name	Page No.
1	Standard Error of Moments	01
2	Point Estimation	09
3	Methods of Estimation	50
4	Interval Estimation	78

B.Sc.

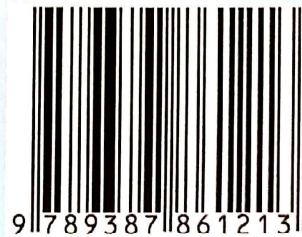
Statistics In Psychology

(STA-303)

DOTCOM PUBLICATIONS®

DOTCOM PUBLICATIONS®

(Educational Publishers)

P.B.No.-9049

Maninagar(E), AHMEDABAD-380 008

e-mail : dotcombooks@yahoo.co.in

visit us at [http : // www.dotcombooks4u.com](http://www.dotcombooks4u.com).

**To get new updates and share ideas, connect with us on facebook
Group Name : Dotcom Publications**

Scanned with OKEN Scanner

According to the GU B.SC Semester - 5

Statistics in Psychology and Education (STA-303)

Prof. Fahmeeda F. Shaikh

Ph. D Scholar, M. Phil, M. Sc (Statistics, Gold Medalist)
Statistics Department (GES-II)
Gujarat Arts and Science College,
Ahmedabad.

and

Saloni R. Thakkar

Ph. D Scholar, M. Sc (Statistics)
Statistics Department
Gujarat Arts and Science College,
Ahmedabad.

DOTCOM PUBLICATIONS®

Educational Publishers)

P.B.No.-9049

Maninagar, (E) AHMEDABAD 380 008

e-mail : dotcombooks@yahoo.co.in .

visit us at [http : // www.dotcombooks4u.com](http://www.dotcombooks4u.com).

₹ 130/-

The Publisher is not responsible for any omission or error though every care has been taken while preparing, printing, composing and proof reading of the Book. As all the Composing, Printing, Publishing and Proof Reading etc., are done by Humans, any and chances of Human Error could not be denied.

ISBN - 978-93-87861-21-3

₹ 130/-

Statistics in Psychology and Education (STA-303)

First Edition: 2019-20

© Reserved with the publishers only.

All rights reserved by Dotcom Publication. No part of this book is to be reproduced or transmitted in any form, Electronic, Mechanical, Photography or nay information stored in a retrieved system without prior permission in writing from Dotcom Publications, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published without a similar condition being imposed on the subsequent purchaser. This book is meant for education and learning purposes. The author(s) of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual rights of any person in any manner whatsoever. In the event the author(s) has/have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action.

Translation:

Covenant-Making Personality

Sir syed Ahmed Khan

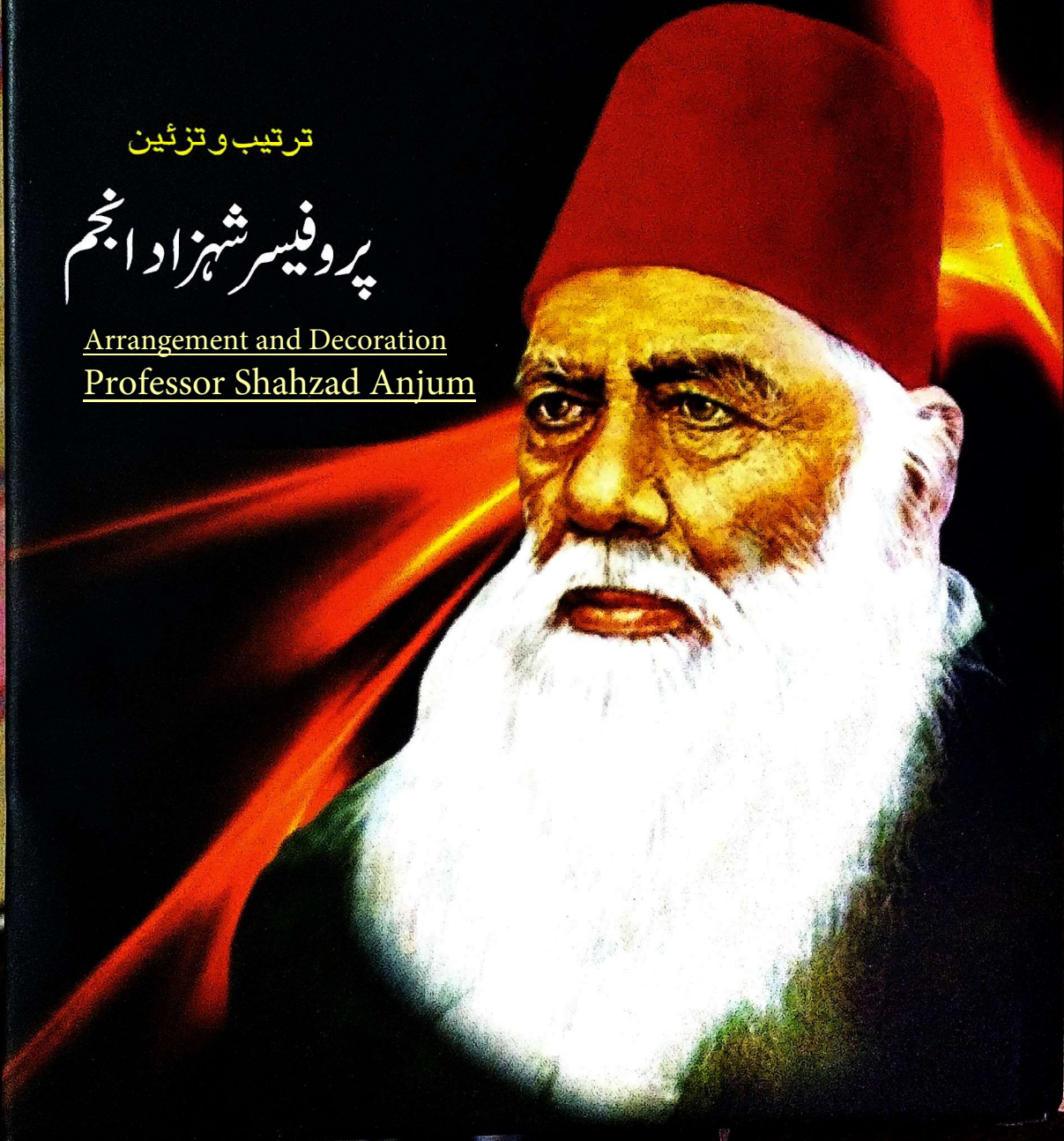
عہد ساز شخصیت

سر سید احمد خاں

ترتیب و تزئین

پروفیسر شہزاد انجم

Arrangement and Decoration
Professor Shahzad Anjum

پروفیسر سید احمد خاں
پروفیسر سید احمد خاں

سید احمد خاں

پروفیسر سید احمد خاں
پروفیسر سید احمد خاں

پروفیسر سید احمد خاں

© پروفیسر شہزاد انجم

”یہ کتاب قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، نئی دہلی کے مالی تعاون سے شائع کی گئی ہے۔
شائع شدہ مواد سے اردو کونسل کا متفق ہونا ضروری نہیں ہے“

Ahd Saaz Shakhsiyat: Sir Syed Ahmad Khan

Edited by

Prof. Shahzad Anjum

Department of Urdu, Jamia Millia Islamia,

Jamia Nagar, New Delhi-110025

Email: shahzadanjum825@gmail.com, Mob. 8800863994

Year of Publication - 2019

ISBN 978-93-89733-18-1

₹ 448/-

نام کتاب : عہد ساز شخصیت: سر سید احمد خاں

مرتب و ناشر : پروفیسر شہزاد انجم

شعبہ اردو، جامعہ ملیہ اسلامیہ، نئی دہلی۔ ۲۵

سنہ اشاعت : نومبر، ۲۰۱۹ء

قیمت : ۲۲۸ روپے

تعداد : ۵۰۰

صفحات : ۷۸۳

کمپوزنگ : محمد اعلم، C-155، لال کنواں، نئی دہلی۔ ۴۴، Mob. 9990565015

مطبع : روشاں پرنٹرس، دہلی۔ ۶

EDUCATIONAL PUBLISHING HOUSE

H.o. D1/16, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002 (INDIA)

B.o. 3191, Vakil Street, Kucha Pandit, Lal Kuan, Delhi-6 (INDIA)

Ph: 45678285, 45678286, 23216162, 23214465, Fax : 0091-11-23211540

E-mail: info@ephbooks.com, ephindia@gmail.com

website: www.ephbooks.com

فہرست

13 شہزاد انجم • مقدمہ

باب نثر

I. سرسید احمد خاں: سوانح اور شخصیت

47	ڈاکٹر سلطان احمد	1. توقیت سرسید
61	خواجہ الطاف حسین حالی	2. دیباچہ حیات جاوید
71	جواہر لال نہرو	3. سرسید
74	شیخ محمد اسماعیل پانی پتی	4. سرسید احمد خاں
97	پروفیسر خلیق احمد نظامی	5. سرسید: ایک تعارف
116	پروفیسر خلیق احمد نظامی	6. سرسید احمد خاں: شخصیت اور کارنامے
130	عبدالمجید قریشی	7. سرسید اور پٹی ریڈنگ تھیٹر
145	ڈاکٹر محمد عزیز	8. سرسید کی شخصیت: خطوط کے آئینے میں
169	پروفیسر شہزاد انجم	9. سرسید احمد خاں، حالی اور حیات جاوید

II. علمی، ادبی اور دینی خدمات

- 178 علامہ شبلی نعمانی
ڈاکٹر سید معین الحق
- 186 ڈاکٹر سید عبداللہ
احسن فاروقی
- 213 احسن فاروقی
پروفیسر آل احمد سرور
- 242 ڈاکٹر سید عبداللہ
ڈاکٹر فرمان فتح پوری
- 252 ڈاکٹر شجاع الدین فاروقی
پروفیسر عبدالقادر جعفری
- 280 ڈاکٹر شجاع الدین فاروقی
پروفیسر عبدالقادر جعفری
- 297 غلام رسول مہر
پروفیسر شہاب الدین ثاقب
- 309 ڈاکٹر شجاع الدین فاروقی
پروفیسر قمر الہدیٰ فریدی
- 324 ڈاکٹر جاوید حسن
سرسید مرحوم اور اردو لٹریچر
- 341 سرسید کے علمی اور ادبی کارنامے
سرسید کا اثر، اردو ادبیات پر
- 361 سرسید کا طرز ادا
سرسید اور مغرب کے تہذیبی و ادبی اثرات
- 366 سرسید اور ان کی فاری تصانیف
سرسید کی دینی خدمات
- 386 سرسید اور اردو شعر و ادب
سرسید کی کافر نس
- 394 سائنٹفک سوسائٹی: اردو زبان کے ارتقا کی ایک کڑی
سرسید اور اردو شعر و ادب

III. افکار و نظریات

- 394 مولوی عبدالحق
ڈاکٹر سید عابد حسین
- 400 پروفیسر خلیق احمد نظامی
پروفیسر شان محمد
- 416 پروفیسر خلیق احمد نظامی
پروفیسر افتخار عالم
- 438 ڈاکٹر رضیہ حامد
ڈاکٹر لطیف احمد سجانی
- 446 سرسید بحیثیت مفکر اعظم
سرسید کا خواب اور اس کی تعبیر
- 462 سرسید کے افکار
سرسید کی سیاسی بصیرت
- 466 سرسید اور نیشنل کانگریس
ندائے سرسید
- 466 سرسید کا نظریہ قومی یکجہتی

IV. سر سید احمد خاں اور علی گڑھ

- 471 پروفیسر رشید احمد صدیقی سر سید اور علی گڑھ 30
- 494 پروفیسر سید احتشام حسین علی گڑھ تحریک کے اساسی پہلو 31
- 522 پروفیسر نور الحسن نقوی سر سید کا کارواں 32
- 530 پروفیسر محمد شفیع سر سید اور علی گڑھ مسلم یونیورسٹی 33
- 537 پروفیسر اصغر عباس علی گڑھ کا آثار الصنادید 34
- 547 پروفیسر ثریا حسین علی گڑھ انسٹی ٹیوٹ گزٹ 35
- 560 پروفیسر صغیر افراہیم عصر حاضر میں سر سید اور رفقاء سر سید کی معنویت 36
- 585 پروفیسر شافع قدوائی علی گڑھ تحریک کا احتجاجی کردار 37
- 596 محمد اسلم سر سید، علی گڑھ اور جامعہ ملیہ اسلامیہ 38

Translation:

38. Sir syed
Aligarh and
Jamia millia
IslamiaMuhammad
Aslam**V. تعلیم، تاریخ، تہذیب، ثقافت**

- 609 پروفیسر نور الحسن نقوی سر سید کا تعلیمی منصوبہ 39
- 632 پروفیسر عتیق احمد صدیقی تعلیم و تربیت: سر سید کی نظر میں 40
- 642 ڈاکٹر خلیق انجم سر سید بحیثیت مؤرخ 41
- 661 پروفیسر اقتدار حسین صدیقی سر سید کا تصور تاریخ نگاری 42
- 672 پروفیسر سید محمد عزیز الدین حسین سر سید احمد خاں کی تصحیح کردہ تاریخ فیروز شاہی 43
- 685 پروفیسر شہزاد انجم سر سید کی تاریخ نگاری 44
- 696 پروفیسر صغیر افراہیم سر کشی ضلع بجنور اور اسباب بغاوت ہند 45

VI. سر سید احمد خاں کی معنویت اور ضرورت

- 707 پروفیسر محمد مجیب سر سید کی معنویت موجودہ دور میں 46
- 712 پروفیسر خلیق احمد نظامی سر سید کی فکر اور عصر جدید کے تقاضے 47

محمد اسلم

Muhammad Aslam

سر سید، علی گڑھ اور جامعہ ملیہ اسلامیہ

(Translation: Sir syed Aligarh and Jamia millia Islamia)

اس میں کیا شک ہے کہ انیسویں صدی کے درمیان برطانوی ہندوستان کے جسے ہندوستان کی آزادی کی پہلی جنگ بھی کہا جاتا ہے، اس کا التزام ہندوستان کے مسلمانوں پر لگایا گیا تھا اور اس وقت ان کا کوئی بھی پُرساں حال نہیں تھا۔ بہت سے ایسے دستاویزی ثبوت ہیں جو ظاہر کرتے ہیں کہ اس دور میں دہلی جیسا بھراؤنا شہر ویران ہو گیا تھا۔ غالب نے اپنے خطوں میں لکھا ہے کہ مسلمانوں کے سڑک پر نکلنے تک پراگریزوں نے ٹکٹ لگا دیا تھا۔ ایسے وقت میں سر سید بجنور میں تھے، انھوں نے وہاں رہ کر بہت سے انگریزوں کی جانوں کو محفوظ کیا اور اس بنگالے کا باعث انھیں یہ سب نظر آیا کہ ہندوستان کی تمام قوم بشمول ہندو مسلمان نے بغیر سوچے سمجھے اس حملے کو انجام دینے کی کوشش کی اور سازش کے طور پر گرفتار کیے گئے اور ملکی سطح پر ایسی تباہی مچی کہ غریب و امیر تمام اس کی لپیٹ میں آ گئے۔ مسلمانوں کو خاص طور پر اس کی سزا بھگتنی پڑی اور ان کی جائیداد، مال و اسباب سب کچھ ضبط کر لیا گیا۔ انگریزوں کے مظالم کو دیکھ کر سر سید بہت دلبرداشتہ ہوئے اور انھوں نے اسی وقت فیصلہ کر لیا کہ اس اجڑی ہوئی قوم کو سنبھالنا نہ گیا تو جلد ہی یہ تباہی کے دہانے پر پہنچ جائے گی۔ سر سید نے انگریزوں کی جانیں بچا کر ان کے دلوں میں اپنے لیے رحم کا جذبہ پیدا کر لیا۔ وہ جانتے تھے کہ انگریزوں کی چاروں طرف حکومت ہے۔ اس لیے سر سید نے سوچا کہ ایسی حکمت عملی اختیار کی جائے جس کی وجہ سے دونوں طرف نقصان کم ہو، بلکہ فائدے کی راہیں زیادہ مضبوطی سے استوار ہو سکیں۔ اس لیے مفاہمت اور صلح پسندی کی بنیاد سر سید احمد خاں کی طرف سے

پہلے قوم کی سطح کو مشروط ہونا چاہیے۔

انہوں نے سوچا مسلمانوں کی قومی جدوجہد کا رخ معین کرنے کے لیے چاہا اور عمار
عمران انگریز کے خلاف ایسی حکمت عملی وضع کی جائے تاکہ مسلمان اپنا کھویا ہوا شخص اور ہتھیار
دوبارہ بحال کر سکیں اور باوقار زندگی کے لیے ایسے اقدامات کیے جائیں کہ قوم تاریکی کے غاروں
میں رہنے سے بچ جائے۔ سرسید احمد خاں نے برصغیر کے مسلمانوں کے سدھار اور جنم دہانی
کے لیے کئی طریقے شروع کیے۔ ادب کو پلیٹ فارم بنا کر قوم تک اپنی بات پہنچانے کا ذریعہ بنانے
کے لیے اردو ادب کا رسالہ "تہذیب الاخلاق" شروع کیا اور ساکنٹف سوسائٹی کی بنیاد رکھی تاکہ
مسلمان جدید علوم کی جانب راغب ہو کر وقت کی ضرورت کے احساس کے تحت علم کی جانب
گہرن ہو سکیں۔ ادیبوں اور شاعروں کو اپنے رسالے کے ذریعے پرانی ڈگر سے بنا کر نئی منزل کی
جانب متوجہ کیا۔ اردو میں قومی شاعری کا تصور سرسید احمد خاں کا ہی فیضان ہے۔ انہوں نے قوم کو
نئی چیز اور ترقی پسند زندگی کی طرف مائل کرنے کے لیے ہر ممکن اقدامات کیے۔ مسلمانوں کے
ادنیٰ و تعلیمی ذہنوں کو حالی، طوطا عینا کی داستانوں اور شطرنج و چوسر کے دائروں سے نکال کر
اخلاق و معاشرت کی جانب موڑنے کی بنیاد ڈالی۔ سرسید احمد خاں نے غازی پور میں مدرسہ اور
جدید تعلیم کی بنیاد ڈال کر نئے اور روشن مستقبل کا جو خواب دیکھا اور اس کی خواب کی تعبیر کی شکل
دینے کے لیے آکسفورڈ اور کیمبرج جیسی یونیورسٹیوں کا رخ کیا۔ وہاں کے تعلیمی نظام کو سمجھا اور
کوشش کی کہ ایسا ہی سیکولر اور منطقی و فلسفہ پر مبنی نظام تعلیم مسلمانوں کے یہاں بھی رواج پاسکے۔
سرسید احمد خاں سمجھتے تھے کہ تعلیم ہی قوم میں نیا جذبہ اور روشنی پیدا کرنے کا واحد ذریعہ بن سکتی ہے۔
سرسید احمد خاں جہاں برصغیر کے مسلمانوں میں علمی تڑپ پیدا کرنے کے لیے اپنی مساعی جیلد کو
ملائے کار لارہے تھے وہیں ہندستان کے بیشتر جریدوں میں ان پر کفر کے فتوے لگ رہے تھے اور
ان کی تضحیک و توہین بھی کی جا رہی تھی۔

سرسید کے بارے میں چند مشاہیر کی آرا کو اس موقع پر ہمیں جان لینا چاہیے۔ چنانچہ سب
سے پہلے بیاقنہاس دیکھیے۔ شاعر مشرق علامہ اقبال سرسید احمد خاں کے بارے میں کیا سوچتے تھے۔

ان کے الفاظ میں ملاحظہ فرمائیے:

”میں اس حقیقت کا اعتراف کرتا ہوں کہ سرسید احمد خاں نے مسلمانوں کے لیے جو راہ

عمل قائم کی تھی اور تلخ تجربات کے بعد ہمیں اس راہ عمل کی ضرورت محسوس ہو رہی تھی۔“

(سرسید احمد خاں کے افکار و خیالات کا تجزیہ، مشاہیر کی نظر میں: مصنفہ، ڈاکٹر فاطمہ زہرا

بلگرامی، صفحہ ۶۲، مشمولہ تہذیب الاخلاق، جلد ۳۳، شمارہ ۱۰، ۲۰۱۲ء)

اسی طرح معروف ہندوستانی سیاسی و علمی شخصیت دادا بھائی نوروجی کے یہ الفاظ بھی دیکھیے:

”سرسید مکمل طور پر قوم پرور تھے۔ ان کا دل ہندوستان کی فلاح چاہتا تھا۔ وہ ایک

وسیع النظر اور اعتدال پسند محبت تھے۔“ (ایضاً صفحہ ۶۲)

مولانا آزاد نے سرسید کی خدمات کا ذکر اس طرح کیا ہے:

”مرحوم سرسید اور ان کے ساتھیوں نے علی گڑھ میں صرف ایک کالج ہی قائم نہیں کیا تھا

بلکہ وقت کی تمام علمی اور ادبی سرگرمیوں کے لیے ایک ترقی پسند حلقہ پیدا کر دیا تھا۔ اس

حلقے کی مرکزی شخصیت خود ان کا وجود تھا اور اس کے گرد ملک کے بہترین دماغ جمع

ہو گئے تھے۔ ہندوستان میں کسی جریدے نے شاید ہی ایسے گہرے اثرات وقت کی

دماغی رفتار پر ڈالے ہوں جیسے کہ تہذیب الاخلاق سے مرتب ہوئے۔“

(ایضاً صفحہ ۶۳-۶۲)

سرسید احمد خاں اٹھارہ سوسترہ میں دہلی کے ایک معزز خاندان میں پیدا ہوئے۔ بچپن سے

ہی جو علمی ماحول آپ کو ملا تھا، اس نے ان پر تہذیب و تمدن کے صحیح معنی اور تعلیم کی اہمیت کو واضح اور

روشن کر دیا تھا۔ سرسید احمد خاں کی والدہ بڑی نیک سیرت، باہمت، بااخلاق اور حوصلہ مند خاتون

تھیں۔ آپ کی تعلیم و تربیت میں والدہ ہی کا سب سے بڑا ہاتھ ہے۔ انھوں نے آپ کو ایماندار اور

سچائی کی زندگی گزارنے کا ہمیشہ درس دیا۔ مولانا الطاف حسین حالی کی لکھی ہوئی سرسید کی سوانح

حیات جاوید میں ایسے کئی واقعات پڑھنے کو ملتے ہیں جن سے معلوم ہوتا ہے سرسید کی ہر چھوٹی بڑی

بات پر ان کی والدہ کی نظر رہتی تھی وہ اپنی اولاد کو ایک صاحب ضمیر اور صاحب اخلاق انسان بنانا

چاہتی تھیں، جیسا کہ انھوں نے کر دکھایا اور ہندوستانی قوم کو تعلیم کی ڈگر پر آگے لے جانے والے

ایک شخص کی صورت میں تاریخ نے سرسید احمد خاں کو دیکھا۔ سرسید پڑھ لکھ کر ایسٹ انڈیا کمپنی میں ملازم ہو گئے۔ ان کی سچائی اور ایمانداری سے متاثر ہو کر سرکار نے انہیں انعامات سے نوازا اور وہ زنی کر کے جج بن گئے۔ سرسید یوں تو انگریز حکومت کے وفادار ملازم تھے مگر انہوں نے حکومت کی غلط پالیسیوں پر نکتہ چینی کرنے سے بھی کبھی خود کو نہیں روکا۔

غالب نے اپنے خطوں کے حوالے سے لکھا تھا کہ انہوں نے مراسلے کو مکالمہ بنا دیا ہے مگر سرسید کی نثر بھی کمال کی تھی۔ وہ ایک سیاسی مدبر، مقرر اور خطیب ہونے کے علاوہ ایک بہترین نثر نگار بھی تھے۔ انہوں نے روزمرہ کو رواج دیا اور آسان زبان میں جہاں تک ہو سکا اپنی باتیں لوگوں تک پہنچائیں۔ چنانچہ خود اپنی زبان کے تعلق سے انہوں نے رسالہ تہذیب الاخلاق میں لکھا ہے:

”جہاں تک ہو سکا ہم نے اردو زبان کے علم و ادب کی ترقی میں اپنے ان ناچیز پرچوں کے ذریعے کوشش کی۔ مضمون کے ادا کرنے کا ایک سیدھا اور صاف طریقہ اختیار کیا۔ رنگین عبارت سے جو تشبیہات اور استعارات خیالی سے بھری ہوئی ہے اور جس کی شوکت صرف لفظوں ہی لفظوں میں رہتی ہے اور دل پر اس کا کچھ اثر نہیں ہوتا۔“

(اداریہ، تہذیب الاخلاق، سرسید احمد خاں، شمارہ نمبر ۸، صفحہ نمبر ۴، اگست ۱۸۷۲ء)

سرسید نے اردو زبان میں بڑی وسعت پیدا کی اور اس کی اپنے اسلوب و بیان اور اپنے انداز تحریر سے رونق بڑھائی۔ زبان کو سادہ اور سلیس بنایا۔ تہذیب الاخلاق کے ذریعے سرسید نے مسلمانوں کے اندر اخلاقی اصلاح کی کوشش بھی کی۔

ہندوستانی مورخین اور ادیب سبھی مانتے ہیں کہ سرسید اپنے طور پر ہمیشہ ہندوستان کے خیر خواہ ہی رہے۔ وہ ہندو مسلم اتحاد کے زبردست حامی تھے اور ان کی نظر میں تمام مذاہب کا احترام لازمی تھی اسی لیے کسی عقیدے کے مخالف نہیں تھے۔ سرسید احمد خاں کی اس عظمت کو تمام مشاہیر تسلیم کرتے ہیں کہ انہوں نے تاحیات قوم کی اصلاح اور اس کے اخلاقیات کی بہتری کی ہی کوشش کی۔

سرسید احمد خاں کہتے تھے کہ جب تک مسلمان تعلیم حاصل نہیں کریں گے ان کے مسائل حل نہیں ہوں گے اسی لیے انہوں نے مراد آباد اور غازی پور میں مدرسے قائم کیے تھے۔ ۱۸۶۹ء میں

اپنے بیٹے کی پڑھائی کے سلسلے میں سرسید احمد خاں جب انگلستان گئے تو وہاں کا نظام دیکھ کر اس کے دل میں خیال آیا کہ کیوں نہ وہ بھی اپنے ملک میں اس طرح کا نظام تعلیم رائج کر لیں۔ چنانچہ سرسید احمد خاں جب وطن واپس آئے تو انھوں نے رسالہ ”تہذیب الاخلاق“ جاری کیا جس میں انھوں نے مسلمانوں کے اصلاح کے لیے مضامین شائع کیے۔ پھر مئی ۱۸۷۵ء میں ایک اسکول کی بنیاد رکھی جس نے ترقی کر کے اینگلو اورینٹل کالج کا نام پایا اور اس کالج کے پرنسپل انگلستان کے اس وقت کے سرسید احمد خاں نے چاہتے تھے کہ مسلمان جدید علوم سیکھیں۔ وہ یہ چاہتے تھے کہ جب مسلمان یہاں سے نکلیں تو ان کے ایک ہاتھ میں قرآن ہو اور دوسرے ہاتھ میں سائنس ہو اور سر پر لا الہ الا اللہ کا تاج ہو۔ کالج کے احاطے میں مسجد بھی تعمیر کی گئی تھی۔

سرسید نے تاریخی، قانونی، اصلاحی، تعلیمی، مذہبی اور سیاسی متعدد کتب شائع کیں۔ ان کتب کے شائع ہونے سے برصغیر ہندو پاک اور خصوصاً مسلمانوں کو بے حد فائدہ حاصل ہونے لگا۔ علی گڑھ تحریک بھی سرسید ہی کی وجہ سے وجود میں آئی۔ یہ تحریک جلد ہی ایک قومی تحریک کی شکل اختیار کر گئی۔ علی گڑھ کے فارغ التحصیل جو برصغیر کے تمام علاقوں سے تعلق رکھتے تھے انھوں نے ایسے تعلیمی ادارے قائم کیے جو بعد میں یعنی آج تک تعلیم کے بہت بڑے مراکز ہیں۔ اسی طرح یوپی خاص طور پر دکن اور ملک کے دیگر شہروں میں جو تعلیمی ادارے وجود میں آئے ہیں۔ ان سب کا سب سے بڑا سبب بھی سرسید احمد خاں کی تعلیمی تحریک ہی تھی۔ سرسید کے تعلیمی و ادبی انکار نے تاریخ ساز کارنامہ انجام دیا اور تاریخ سازی کا یہ سلسلہ آج بھی جاری ہے۔

سرسید نے جیسا کہ ذکر ہو چکا ہے مسلمانوں کی تعلیمی ابتری دور کرنے کے لیے سائنٹفک سوسائٹی ۱۸۶۳ء میں غازی پور میں قائم کی۔ ۱۸۶۳ء میں یہ علی گڑھ منتقل ہو گئی۔ یہ علی گڑھ تحریک کی اہم جزوی حیثیت رکھتی ہے۔ حالی نے اس سوسائٹی کی ضرورت اور اس کے علی گڑھ شفٹ ہونے پر اپنے الفاظ میں اس طرح روشنی ڈالی ہے۔ ملاحظہ ہوں یہ دو اقتباسات:

”سرسید کو خیال ہوا کہ مسلمان جو انگریزی تعلیم سے نفرت اور وحشت کرتے ہیں اور ہندو جو انگریزی تعلیم کو محض نوکری کے لیے ضروری سمجھتے ہیں۔ دونوں کے دل میں انگریزی تعلیم کا جو نقش ہونے کے لیے ضروری ہے کہ کچھ علمی اور تاریخی کتابیں انگریزی

سے اردو میں ترجمہ کرائی جائیں تاکہ مغربی لٹریچر اور مغربی علوم کی رفعت ان کے دل میں پیدا ہو۔ اس کے علاوہ ان کا سب سے بڑا مقصد یہ تھا کہ انگریزوں اور ہندوستانیوں میں میل جول اور روابط و اتحاد پیدا ہو، جس کا نہ ہونا انگریزوں اور ہندوستانیوں کے حق میں مضرت ثابت ہو چکا تھا اور یہ تمام مقصد بغیر اس کے کہ ایک علمی سوسائٹی قائم کی جائے جس کے ممبر انگریز اور ہندوستانی ہوں، اور جو سائنس اور انگلش لٹریچر کی کتابیں اردو میں ترجمہ کرا سکے کسی طرح حاصل نہیں ہو سکتے تھے۔“

(مصنفہ مولانا الطاف حسین حالی، حیات جاوید۔ صفحہ نمبر ۱۲۳، مطبوعہ انجمن ترقی اردو

ہند، نئی دہلی)

۱۸۶۳ء میں سرسید غازی پور سے تبدیل ہو کر علی گڑھ میں، جس کی عزت اور شہرت خدا تعالیٰ نے ان کی ذات سے وابستہ کی تھی، آگئے۔ چونکہ غازی پور میں سائنٹفک

سوسائٹی کا ان کی غائبانہ میں چلنا ناممکن تھا اس لیے سوسائٹی کا تمام سامان اور اسٹاف وہ

اپنے ساتھ علی گڑھ میں لے آئے۔“ (ایضاً صفحہ ۱۲۶)

سرسید کا نظریہ تھا کہ بہترین تعلیم وہی ہے جو مساوی زبان میں دی جائے۔ ۱۸۶۷ء میں انہوں نے برٹش انڈین ایسوسی ایشن کی طرف سے وائسرائے کی خدمت میں ایک عرضداشت پیش کی تھی جس میں ایک ایسی یونیورسٹی کے قیام کا مطالبہ کیا گیا تھا جس میں مغربی علوم کی تعلیم اردو زبان میں دی جائے۔ جب محمدن اینگلو اورینٹل کالج کا قیام عمل میں آیا تو اس اسکیم پر عمل درآمد کا کام کالج کے اردو سیکشن کے سپرد کیا گیا۔ ان کی سوسائٹی کے خاص مقاصد میں یہ باتیں شامل تھیں کہ ان علوم اور فنون کی کتابوں کو انگریزی زبان میں یا یورپ کی کسی اور زبان میں ہونے کے سبب ہندوستانی نہیں سمجھ سکتے اس لیے انہیں ایسی زبانوں میں ترجمہ کرنا چاہیے جو ہندوستانیوں کے عام استعمال میں ہوں۔ دوسرے ایشیا کے قدیم مصنفوں کی اہم اور نفیس کتابوں کو تلاش کر کے دستیاب کرنا چاہیے۔ سوسائٹی کو مذہبی کتابوں سے سروکار نہیں رکھنا چاہیے۔ اس اسکیم کے تحت قریب چالیس کتابوں کے اردو تراجم شائع ہوئے ان میں سے مندرجہ ذیل خاص طور پر قابل توجہ ہیں۔

تاریخ ایران

تاریخ چین

تاریخ ہندوستان

رسالہ جیا لوجی

رسالہ علم فصاحت

رسالہ علم طبیعیات

رسالہ پہاڑوں کی شہادت

کتب درباب علم سنسکرت

پولیٹیکل اکونومی یعنی انتظام مدن

رسالہ جرشیل وغیرہ

سائنٹفک سوسائٹی کی اہمیت پر روشنی ڈالتے ہوئے بابائے اردو مولوی عبدالحق لکھتے ہیں:

”دہلی کالج اور اس کی ورنیکلر ٹرانسلیشن سوسائٹی کے بعد یہ دوسرا ادارہ تھا جس نے انگریزی سے مختلف علوم و فنون کے ترجمے اردو زبان میں شائع کیے۔ یہ کام آج کل دشوار نظر آتا ہے تو اس وقت کس قدر دشوار ہوگا جب اچھے مترجم دستیاب تھے اور نہ ترجموں کی قدر کرنے والے کچھ زیادہ تعداد میں تھے۔“

(مصنف: مولوی عبدالحق، سر سید اور تراجم۔ تہذیب الاخلاق، صفحہ ۲۳، جلد ۲، شمارہ ۹،

۲۰۱۲ء)

سر سید کو اپنے نظریات اور کاوشوں کے لیے جہاں ایک طرف بہت سی داد و ستائش حاصل ہوئی وہیں دوسری جانب انھیں بہت سی تنقید بھی گوارا کرنی پڑی۔ ایسا نہ تھا کہ لوگوں نے صرف ان کو قوم کار ہنما مان لیا۔ اس راہ میں کئی کانٹے تھے۔ اس وقت کے بہت سے عالم، ادیب، سر سید کی انگریزی تعلیم سے دلچسپی کو ملک و قوم سے غداری بھی گردانتے تھے اور ان کی بہت سے معاملات میں تضحیک بھی کیا کرتے تھے ایسے ناموں میں اکبر الہ آبادی سے لے کر حسرت موہانی تک بھی شامل تھے۔ مگر سر سید نے کبھی اپنے مشن کو روکا نہیں، وہ کسی بھی قسم کی تنقید کا برامانے بغیر ملک و قوم کی خدمت کے لیے مستقل کام کرتے رہے۔ سر سید کا دور ایک بڑے عرصے پر محیط ہے، انھیں

غالب اور اقبال دونوں کی ستائش حاصل ہوئی۔ مولانا الطاف حسین حالی نے ان کی سوانح عمری لکھی۔ علامہ شبلی نعمانی اور وقار الملک جیسے عالم دوست انھیں نصیب ہوئے۔ ان کے دوستوں اور دشمنوں میں بہت سے جید افراد شامل تھے لیکن تعلیم کے لیے ان کی فکر کو آخر آخر سبھی نے قبول کیا۔ بلکہ سرسید کے سب سے بڑے نقاد اکبر الہ آبادی نے ان کے انتقال کے بعد یہ مشہور قطعہ لکھا:

ہماری باتیں ہی باتیں ہیں سید کام کرتا تھا
نہ بھولو فرق، جو ہے کہنے والے کرنے والے میں
زمانہ کچھ کہے، لیکن میں یہ کہتا ہوں اے اکبر
خدا بخشے بہت سی خوبیاں تھیں مرنے والے میں

سرسید کے قائم کردہ محمدن اینگلو اور نینل کالج نے ترقی کر کے یونیورسٹی کی شکل اختیار کر لی۔ اور وقت کے ساتھ ساتھ یہ ادارہ حکومت وقت کی امداد کے ساتھ ملک کا عظیم الشان تعلیمی ادارہ بن گیا۔ سرسید نے اپنا تعلیمی مشن مدرسۃ العلوم کی بنیاد رکھ کر کیا تھا۔ انھوں نے نئے تعلیمی نظام کو سمجھنے کے لیے لندن تک کا سفر کیا اور وہاں کی یونیورسٹیز کا مشاہدہ کرنے کے بعد ہندوستان آ کر یہاں سے نہ صرف رسالہ جاری کیا بلکہ ملک کی مختلف جگہوں پر گھوم گھوم کر اس کام کے لیے چندہ بھی جمع کیا۔

بہر حال یونیورسٹی قائم ہوئی اور اس نے تعلیم کو قوم میں عام کرنے میں اہم کردار ادا کیا۔ مولانا حالی نے ٹھیک ہی لکھا ہے کہ محمدن کالج کے بارے میں یہ رائے بنانا ٹھیک نہیں وہ صرف مسلمانوں کی ہی یونیورسٹی تھی، اس کے ذریعے بہت سے ہندوؤں اور دوسری قوموں کے افراد نے بھی بی اے۔ اور ایم اے تک کی تعلیم حاصل کی۔ علی گڑھ مسلم یونیورسٹی میں تبدیل ہونے کے بعد بھی یہ سلسلہ یونہی جاری رہا ہے۔ اس یونیورسٹی سے نہ صرف بڑی ادبی تحریکوں کا آغاز ہوا بلکہ ان سے بڑے اہم ادیبوں کا براہ راست یا بالراست علی گڑھ سے ایک خاص تعلق رہا ہے۔ علی گڑھ کا ترازہ بھی اسرار الحق مجاز جیسے شاعر کا لکھا ہوا ہے جن کی شعری صلاحیت کی گونج آج بھی اردو ادب میں موجود ہے۔ مجاز کے لکھے ہوئے الفاظ آج بھی یونیورسٹی کی فضا میں گونجتے ہیں۔ یہیں سے سجاد ظہیر پلدرم جیسے ادیب وابستہ رہے۔ جن کے زیر نگرانی رومانیت کی ادبی تحریک نے جنم لیا اور جن

کے افسانوں نے اردو کے تخلیق کاروں کو ایسی تخلیقی جہات سے روشناس کیا جس میں فطرت اور جذبات کے باہمی تعلق کو اجاگر کرنے کے خوبصورت راستے تلاش کیے گئے تھے۔ آج بھی اس نظریہ ادب کی ترجمانی کرنے والا رسالہ ادب لطیف علی گڑھ میں بیدار ہونے والے اسی ادبی رجحان کی وجہ سے جاری ہے۔ علی گڑھ سے رشید احمد صدیقی جیسے اہم ادیب وابستہ رہے ہیں۔ ترقی پسند تحریک پر نہایت عمدہ مقالہ تحریر کرنے والے اور اردو کے بے مثال ادیب خلیل الرحمن عظمیٰ نے صرف اپنے تعلیمی دور میں بلکہ تدریسی دور میں بھی اسی یونیورسٹی سے وابستہ رہے۔ ایسے بہتر ادیب و شاعر ہیں، جن کا نام اس ضمن میں لیا جاسکتا ہے، جنہیں علی گڑھ کی فضاؤں نے ادب کی آغوش میں پالا اور ان کی ذہن سازی کی۔ انھیں دنیا کو جاننے، اس کے بارے میں سوچنے دیکھنے کے بہت سے مواقع عطا کیے۔ رشید احمد صدیقی نے ۱۹۸۰ء میں سرسید میموریل لکچر میں خوبصورت الفاظ میں سرسید اور علی گڑھ کا ذکر کیا ہے جن کو یہاں نقل کیا جا رہا ہے:

”سرسید نے کہا دوستو! ہماری پوری پوری تعلیم اس وقت ہوگی جب ہماری تعلیم ہمارے ہاتھ میں ہوگی۔ ہم آدمی جمعی ہوں گے جب تعلیم ہمارے ہاتھ میں ہوگی۔ ان الفاظ میں تعلیم کے مسئلہ پر حق خودارادیت کی کتنی واضح اور پُر زور وکالت ملتی ہے انگریزی حکومت نے جن شرائط کے ساتھ یونیورسٹیاں قائم کی تھیں، سرسید کے نزدیک وہ قومی مزاج اور تہذیب کی فطری اور اعلیٰ نشوونما کے لیے بڑی حد تک ناسازگار تھیں۔ وہ اس حقیقت سے باخبر تھے کہ حکومت کی سیاسی مصلحتوں کے پروردہ تعلیمی ادارے ان بنیادی قومی مقاصد کو پورا کرنے میں ناکام رہتے ہیں جن کی تکمیل سے ملکی تہذیب کی فی الواقع توسیع و ترقی ہوتی ہے۔ جب کبھی اور جہاں کہیں انھوں نے تعلیم کو سیاست کی وقتی مصلحت کا پابند پایا اور انگریزی دور میں اس کا مشاہدہ کیا انھوں نے اس کے غیر صحت مند پہلو کو بے نقاب کرنے میں تامل نہیں کیا۔ انھوں نے ہمیشہ ایک ایسے علمی پروگرام کو وضع کرنے پر زور دیا جس کا مقصد قومی ترقی، قومی عزت اور جس کی حقیقت وہ تاریخی تجربات اور مشاہدات ہوں۔ اس طور پر سرسید کے تعلیمی تصورات میں شخصی احساسات یا ذاتی پسند یا ناپسند کا اتنا اظہار نہیں ملتا جتنا اقدار، مصلحت، احتیاج، تجربات اور افکار

کی ترجمانی ملتی ہے۔ بالفاظ دیگر قومی زندگی کے حقائق کے اجتماعی شعور کو سرسید کی شخصیت میں ذاتی عرفان کا درجہ حاصل ہو گیا۔“

(مصنفہ رشید احمد صدیقی، علی گڑھ، ماضی و حال۔ سرسید میموریل لکچر، ۱۹۷۰ء، مطبوعہ علی گڑھ مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ)

یہ تمام باتیں حقائق پر مبنی ہیں اور رشید احمد صدیقی کی ان باتوں میں صرف جذبات کی کارگزاری نہیں ہے بلکہ ان کے اپنے مشاہدات، مطالعے اور علم کی بھی بڑی اہمیت حاصل ہے۔ لیکن اس میں کیا شک ہے کہ پھر بھی علی گڑھ میں قائم کردہ اس یونیورسٹی کی ابتدائی شکل، جسے محمدن اینگلو اورینٹل کالج کے نام سے جانا جاتا تھا انگریزوں کی ہی امداد سے چلتا تھا۔ حکومت وقت کو اپنے ماتھ رکھنے کی سرسید کی پالیسی نے ہندوستانی قوم کو بہت سے مصائب سے الگ رکھنے میں اہم دل ادا کیا تھا اور انھیں بغاوت کے بجائے تعلیم کی طرف راغب کرنے کی کوشش کی تھی۔ حالات تب تبدیل ہوئے جب ۱۹۱۹ء میں جلیان والا باغ میں ایک انگریز افسر جنرل ڈائر نے نہتے ہندوستانوں پر گولیاں داغنا شروع کر دیں۔ سینکڑوں ہندوستانی اس حادثے میں شہید ہوئے۔ جواب میں کئی جگہ ہندوستان میں ہنگامے ہوئے اور انگریز حکومت کے خلاف بغاوتوں کا سلسلہ تیز ہو گیا۔ لیکن ان بغاوتوں سے بالکل الگ طریقہ تھا مہاتما گاندھی کا۔ جنھوں نے یہیں سے عدم تعاون تحریک کا آغاز کیا اور تمام ہندوستانیوں سے ہر وہ چیز ترک کرنے کی اپیل کی جس میں حکومت کی رقم یا امداد شامل ہو۔ ولایتی کپڑے اور چیزیں چوراہوں پر جلانی گئیں اور اس تحریک کو تیز کر دیا گیا۔ اسی تحریک کے زیر اثر علی گڑھ میں ہی زیر تعلیم چند جوانوں نے یہ فیصلہ کیا کہ ہمیں ایک ایسے تعلیمی ادارے کی ضرورت ہے جس کو ایسی ظالم حکومت کے ذریعہ نہ چلایا جا رہا ہو بلکہ جو خود اپنے لوگوں کے خرچ پر وجود میں آسکے۔ اور یہیں سے ایک نئے تعلیمی ادارے کی بنیاد پڑی، جسے آج جامعہ ملیہ اسلامیہ کی ابتدا بھی علی گڑھ میں ہوئی۔ عجیب اتفاق ہے کہ محمدن کالج نے غازی پور سے علی گڑھ تک کا سفر کیا تھا اور جامعہ نے علی گڑھ سے اپنی جڑیں نکال کر سرزمین دہلی میں پیوست کر دیں۔ مہاتما گاندھی کا اس تعلیمی ادارے کو زبردست تعاون حاصل رہا اور انھوں نے اس کا سنگ بنیاد بھی رکھا۔ یہ چند نوجوان جنھوں نے اس ادارے کو قائم کرنے میں اہم کردار ادا کیا تھا ان

میں سے ایک تھے مولانا محمد علی جوہر۔ جامعہ کی اصل اہمیت ان کے الفاظ میں سننے تاکہ اس بات کا اندازہ ہو سکے کہ جامعہ ملیہ اسلامیہ جیسا بڑا ادارہ کس طرح وجود میں آیا اور اس کے اہم مقاصد کیا تھے۔ ”ہم مشرقی لوگ تو وحشی لوگ ہیں اور بربریت میں مبتلا ہیں لیکن خود تہذیب یافتہ مغربیوں کا کیا شعار ہے؟ کیا کوئی انگریز اپنے بچے کو تاریخ یا سائنس، فرانسیسی یا جرمن زبان پڑھواتا ہے؟ کیا کوئی فرانسیسی یا اطالوی اپنے بچے کو جغرافیہ یا ریاضی انگریزی یا روسی زبان میں سکھواتا ہے لیکن ہماری غلامی اور اب ہماری غلامانہ ذہنیت کو دیکھ کر ہمارے اسکولوں اور کالجوں کے ہندوستانی اساتذہ بھی جو اکثر انگریزی زبان کو خود بھی اس طرح نہیں جانتے جس طرح کہ انگریز جانتے ہیں۔ ہندوستانی بچوں کو تاریخ اور سائنس جغرافیہ اور ریاضی انگریزی میں سکھانے کی کوشش کرتے ہیں۔“

(مصنفہ محمد علی جوہر، جامعہ ملیہ ہے کیا؟ صفحہ نمبر ۱۹۹ء، مطبوعہ دہلی، جامعہ ملیہ اسلامیہ)

الغرض جامعہ کو اس طرز پر تمام بحران اور پریشانیوں سے نکال کر ایستادہ کیا گیا جس میں عزم اور حوصلے کی رمت بھی موجود تھی۔ دنیا کے ساتھ ساتھ دین کی تعلیم کا جوہر بھی شامل تھا اور انگریزی حکومت سے عدم تعاون کی خواہش بھی۔ جامعہ کو یہاں کے بائیان سے لے کر بعد کے اہم اساتذہ اور اس سے وابستہ دیگر افراد نے ایک الگ شکل عطا کی۔ علی گڑھ مسلم یونیورسٹی سے اس یونیورسٹی کا دستور العمل، نصاب اور تمام باتوں میں ایک قسم کا فرق رکھا گیا تاکہ اس ادارے کی اپنی شناخت قائم ہو۔ ابتدا میں جامعہ کو بہت سے مسائل کا سامنا کرنا پڑا۔ دو ایک دور تو ایسے بھی آئے جب محسوس ہوا کہ یہ ادارہ بند ہو جائے گا۔ اسے مختلف سیاسی ادوار میں مختلف پابندیاں بھی لگنی پڑیں۔ ہندوستان کے آزاد ہونے تک اس پر بہت گہری نظر رکھی گئی اور اسے بغاوت کی صورت میں تعمیر ہونے والے ایک ادارے کی صورت میں دیکھا جاتا رہا۔ حکومت کی امداد تو شامل نہیں تھی اس لیے مسلمانوں سے اپیل کی جاتی تھی کہ وہ اس ادارے کو جہاں تک ممکن ہو اپنا تعاون دیں اور ان کے تعاون کے بغیر اس ادارے کو قائم رہ پانا واقعی مشکل بھی تھا، مگر جیسے جیسے وقت گزرا۔ لگتی سیاست نے کروٹ لی۔ جامعہ بھی ایک مضبوط تعلیمی انسٹی ٹیوشن کے طور پر لوگوں کے سامنے اُبھر آیا۔ اس ادارے میں مختلف شعبے قائم کیے گئے۔ انگریزی تعلیم کا رواج ابتدا میں یہاں کم تھا مگر

میں زمانے کی ضرورت کے لحاظ سے اسے بہت زیادہ اہمیت دی گئی۔ اس ادارے سے بھی بہت سی سیاسی، مذہبی اور ادبی شخصیات جڑی رہی ہیں۔ جامعہ ملیہ اسلامیہ نے ۱۹۲۰ء میں اپنے قیام کے بعد اب تک یعنی قریب سو سالوں کی مدت میں اپنے تعلیمی معیار کو اتنا بلند کیا کہ آج اس ادارے کی پہچان قومی دہن الاقوامی سطح تک پہنچ چکی ہے۔ اس ادارے نے بہت سے شعبوں کو قائم کر کے طلباء کو ایک بہتر مستقبل کی سمت گامزن کیا ہے۔ دیکھا جائے تو یہ تعلیمی کڑی کوئی نہ کہیں مدرسہ کے اس خوب سے ہی جڑتی ہے جس میں انھوں نے ہر مسلمان کو بالخصوص مس اور ہندوستانی کو باہم تعلیم حاصل کرنے کی طرف راغب کیا تھا اور لوگوں کے دلوں سے جدید دنیاوی تعلیم کے تعلق سے بیخا ہوا خوف دور کیا تھا۔ جامعہ ملیہ اسلامیہ بھی تو اسی درخت سے پھوٹنے والی ایک شاخ ہے جس نے علی گڑھ سے دہلی آنے کے بعد یہاں اپنے پاؤں جمائے اور ہر طرح سے ترقی کے امکانات کو روشن کیا۔ جامعہ ملیہ اسلامیہ کو آج مرکزی حکومت کے زیر نگرانی جاری رہنے والی یونیورسٹی کا درجہ حاصل ہے۔ یہاں سے بہت سے ادیب اور شاعر تعلیم حاصل کر کے نکلے ہیں اور انھوں نے تمام دنیائے علم و ہنر میں اپنے فکر و خیال کی روشنی پھیلائی ہے۔ صغرا مہدی نے جامعہ ملیہ اسلامیہ کے تعلق سے ایک دلچسپ کتاب لکھی ہے جس کا مطالعہ ہر طالب علم کو کرنا چاہیے اور خاص طور پر ان لوگوں ضرور جو اس ادارے سے کسی نہ کسی طور وابستہ رہے ہیں۔ ان کا کہنا ہے:

”جامعہ میں مذہبی فضا تھی مگر اس کے ساتھ کھلا پن تھا۔ گھٹن نہیں تھی۔ ہمارے ثانوی میں اسلامیات کے استاد مولانا جمال الدین صاحب ذرا سخت گیر استاد تھے۔ ان کو لڑکے لڑکیوں کا ساتھ پڑھنا پسند نہیں تھا۔ شیعہ عقائد اور کمیونزم سے اختلاف رکھتے تھے۔ اس کا اظہار کلاس میں کرتے رہتے۔ شریر لڑکوں کے ساتھ سختی سے پیش آتے تھے مگر امتحان کے پہلے دن وہ ترانے میں آ کر اپنے طالب علموں کو مخاطب کرتے اور کہتے۔ امتحان ہال میں اور پرچوں کو جانچتے وقت استاد ایک شفیق باپ ہوتا ہے۔ اس وقت ان کے چہرے پر جو نرمی اور پیار ہوتا تھا نہ پوچھیے دل کو کتنی تقویت ملتی تھی کیا اعتماد آ جاتا تھا۔“

(ہماری جامعہ۔ تعلیمی، تہذیبی اور ثقافتی ساگا۔ صفحہ نمبر ۱۲، مطبوعہ جامعہ ملیہ اسلامیہ)
ایسی درسگاہیں جو انسانوں کے درمیان مساوات کا سبق دیں اور انھیں اپنے مذہب پر قائم

رہتے ہوئے قوت برداشت اور بھائی چارے کا پانٹھ پڑھائیں۔ ہندوستان کے لیے کسی نعمت سے کم کیونکر ہوں گی۔ جامعہ بھی انہی میں سے ایک درسگاہ ہے اور اس کے ستون ان معاملات میں بہت مضبوطی سے جھے ہوئے ہیں۔ ابتدا میں جامعہ میں عربی میں تعلیم بھی دی جاتی تھی تاکہ مذہبی معاملات کو اس کے جاننے کے اہل ہو سکیں اور چھوٹے چھوٹے دینی مسائل کو سمجھ سکیں۔ جامعہ کے پہلے وائس چانسلر حکیم اجمل خاں کی یہی فکر تھی۔ انھوں نے اس کے لیے کام بھی کیا اور اس میں اس حد تک کامیاب ہوئے کہ بہت سے مسلمانوں کو اپنے بنیادی مذہبی معاملات کا علم ہو سکا۔ بعد میں جامعہ نے نئی دنیا کے ساتھ آنکھ ملانی اور نئی تہذیب کو سمجھ کر اپنی مذہبی شناخت کو خود سے الگ کرتے ہوئے ایک سیکولر رویہ اپنایا جو کہ تقسیم کے بعد زیادہ ضروری بھی تھا تاکہ غیر مذاہب کے لوگ بھی دین اسلام کی ان باتوں کو سمجھ سکیں جن سے محبت اور اخوت کا سبق ملتا ہے۔ آج بھی جامعہ میں پرائیویٹ تعلیم حاصل کرنے والے مدرسے کے طلباء کو ایک مضمون 'ہندو مذہب کی بنیادی تعلیم' کے حوالے سے لینا ہوتا ہے تاکہ وہ ایک ہی قسم کی تعلیم نہ حاصل کرتے رہیں بلکہ دوسرے مذہب کی قدر دانی اور اس کے بارے میں علم حاصل کرنے کا جذبہ ان کے اندر پروان چڑھ سکے۔ اسی طرح جامعہ نے دونوں جانب سے ایک معتدل اور سیکولر راہ اپنانے کو ترجیح دی ہے تاکہ یہ ادارہ ملک میں امن و امان قائم رکھنے کی جانب جتنے قدم اٹھا سکتا ہے ضرور اٹھائے اور لوگوں کو زیادہ سے زیادہ نزدیک لانے میں اپنا تعاون دے۔ جامعہ نے اپنی راہیں خود ہموار کی ہیں اور اپنی بنیادیں خود مضبوط بنائی ہیں۔ یہ ادارہ ہمیشہ سے اپنے فیصلوں میں کبھی کسی اور کامرہون احسان نہیں رہا۔ اب اس ادارے کو مرکزی حکومت کی امداد حاصل ہے اور ہندوستان کے پُر امن اور سیکولر ماحول میں یہ علم کی روشنی بکھیرنے میں ہر طرح سے اپنا کردار ادا کر رہا ہے۔ اور امید ہے کہ جامعہ کا یہ سفر یونہی رواں دواں رہے گا۔ اور ۲۰۲۰ء میں یہ عظیم الشان ادارہ اپنے سو برسوں کی تکمیل کی جانب قدم بڑھا کر مسلمانوں اور ہندوستانی قوم میں تعلیم کو عام کرنے کی سو سالہ تاریخ کا ایک اہم ذریعہ تسلیم کر لیا جائے گا اور جسے اپنے مثبت فیصلوں سے ایسی کئی صدیاں نصیب ہوں گی اور یہاں سے بہت سی نسلیں علمی معاملات سے فیضیاب ہوتی رہیں گی۔ اسے بھی سر سید احمد خاں کا فیضان ہی سمجھیے۔

TWILIGHT

**EDITOR
DR. GITA PANDYA**

**GOVERNMENT ARTS COLLEGE
SHREE K. K. SHASTRI EDUCATIONAL INSTITUTE
MANINAGAR, AHMEDABAD
&
PARSHWA PUBLICATION
102, NANDAN COMPLEX
MITHAKHALI, AHMEDABAD-6**

**TWILIGHT: COLLECTION OF RESEARCH ARTICLES EDITED
BY DR. GITA PANDYA**

ISBN: 978-93-5108-967-4

© EDITOR AND WRITERS

FIRST EDITION: JANUARY 2019

PRICE: 250-00 Rs.

EDITOR:
DR. GITA PANDYA

COVER ART AND DESIGN:
PROF. NISARG AHIR

PUBLISHED BY
GOVERNMENT ARTS COLLEGE
SHREE K. K. SHASTRI EDUCATIONAL INSTITUTE
MANINAGAR, AHMEDABAD

PUBLICATION SUPPORT AND DISTRIBUTION
PARSHWA PUBLICATION
102, NANDAN COMPLEX
MITHAKHALI, AHMEDABAD-6

Index

1	Globalization, Liberalization, Cultural किरातार्जुनीयम् में वर्णित शिव स्वरूप में पुरुषार्थ चतुष्टय का विनियोग	7
	डॉ. भरतकुमार डी. परमार	
2	Philosophy for regular lifestyles	12
	Prof. Bhavesh B. Kachhadiya	
3	Vivekananda's Karmyoga and Bhagavad Gita: ethical path for Salvation	34
	Dr. Dharmistha H. Gohil	
4	Persian Language and Literature under the Samanid Period	43
	Prof. Dheeraj Kumar Verma	
5	'अंगदो पग' नवलकथां मानवीय संवेदन	51
	दिव्या वाघेश्वरी	
6	कबीर की दार्शनिकता पर उपनिषदों का प्रभाव	55
	डॉ. गार्गी शाह	
7	PERSPECTIVE OF INDIAN ECONOMY	63
	Dr. Gita Pandya	
8	વણઝારા જાતિ અને એનાં લોકગીતો	70
	જે. કે. ઉમરેઠિયા	
9	History, Memory and Myth in Mo Yan's <i>Red Sorghum: A Novel of China</i>	78
	Prof. Jaykumar Buddhadev	
10	ઉચ્ચ શિક્ષણની ગુણવત્તાની જાળવણીમાં ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓની ભૂમિકા	88
	ડૉ. કમલેશ એચ. પટેલ	
11	कालिदास का साहित्यवैभव	91
	किंजल बारोट	
12	ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતકમાં માનવીય મૂલ્ય	95
	ડૉ. મહેશકુમાર એ. પટેલ	

Persian Language and Literature under the Samanid Period

Prof. Dheeraj Kumar Verma
Department of Persian
Gujarat Arts & Science College
Ahmedabad, Gujarat

The Samanid period which begins in A.D. 874 and ends in A.D. 999 has been considered as one of the most illuminating eras in the history of Persian literature. The rulers of this period were of Iranian origin and they were related to the famous monarch Bahram Sabir and Bahram Gur. Bahram Gur who was considered as one of the ancient kings of Persia, was well versed in Persian language and literature.

The ancestor of this dynasty who gave popularity to Iranian science and literature goes back to a man named Saman or Saman-i-khadat. After the domination of the Arab to the Iran for about 200 years, the Samanids came to their identity akin to that of Iranian and so they gave great importance on imitating of their personality, culture and so on. As soon as they captured the power, they resolved to revive the ancient glory of Iran.

The Samanide princes belonged to a warlike line who traced their origin to the Sasanians. They proved their soldierly qualities by taking possession of their native province of Transoxiana along with a large part of the north eastern Persia which they seized after defeating the last of the Saffarids (A.D. 900). With all their campaigning they found time to concern themselves with art and letters and gathered round them a brilliant chronicle of their victories. The biographers preserved the names and occasionally the verses of ministers who lived in those early days.

One of the most important services of the Samanids was that of the establishment and development of Persian

literature Persian poetry and prose works attained the full bloom during this period. They extended immense Patronage to the poets and scholars so that Persian might regain her national pride and honour. Very soon their capital Bukhara became a famous seat of learning and education and the town was illuminating with some jewels of Persian Poetry. Of the multitudes of poets and prose writers who flourished at the Samanide Court, only a few of them are known to us, though their fragmentary compositions that have been survived the peril of time and have been handed down to us. Rudaki, Daqiqi, Shahid Balkhi, Abul Muiyyid Balkhi and some other minor poets like as Abu Nasr bin Ahmed, Hakim Kisai Marwazi, Abu Shukur Balkhi and Abu Ishaq were the products of this period. Muhammad Awfi in his book Lubab-ul-Albab has mentioned the names of 27 poets of this period.

Amongst the praiser of the Samanids was one Abu Shukur of Balkh (A.D. 950), who is said to have been the first to compose in the Rubai or quatrain form, of which great use was made in later centuries for mystical verse. Some portions of his compositions showing refreshing simplicity of style are to be found in the biographical and lexicographical dictionaries.

Somewhat later than Abu Shukur was , the first classical poet of Persia (A.D. 954) who composed Diwan of his Persian poems. It was who gave importance and much credit to the Persian literature of the Samanide period. 's real name was Abu Abdullah Jafar bin Muhammad and his pen name was taken from the name of his birthplace Rudak near Khurasan. Tradition says that he was born blind but despite this defect his brilliant talents made him the favourite court poet of the Samanide monarch Nasr-ibn-Ahmed (A.D. 914-43). The poet not only possesses couplets of high thought and lofty imagination in his credit but their number is also greater than any other poet of his time. Almost all the memoir-writers

have mentioned his name in their works. Besides these many poets and specially his contemporaries like Shahid Balkhi and Maruf Balkhi and others have expressed their willingness for the services of Rudaki.

From the study of the Rudaki's poem, it appears that he is a very deep in giving description of the natural objects and at the same time he is specified in maintaining metaphors. His style is simple and direct and gives evidence of sincerity of feeling, though there are already apparent in the touches of the artificiality and floweriness of diction which marred much of the later poetry.

An often quoted story tells that he composed a lyric so excellent in its word composition that it succeeded in convincing his patron were the arguments of many courtiers had failed. The prince had made a long stay at Herat and the persuasions of his courtiers, who were languished for their native Bukhara, proved unavailing until they called the poet to their aid. Rudaki as it is said composed a beautiful poem and early in the morning went to the prince and recited beautifully and the king Nasr bin Ahmed became highly delighted rather he became intoxicated with rejoice. It is said that without his shoes he walked and left for Bukhara. The following Ghazal beings with the following verse:

'Booye juye mulian ayad hami

Yad-e-yar-e-meharban ayad hami'

"Still the fragrance of the stream Mulian is coming,

The memory of the kind friends is still coming.'

was not only patronized and encouraged by Nasr bin Ahmad but also his learned minister Abul Fazl Balami who extended his support, favour and Patronage to . According to Abul Fazl Balami, matchless both in Arabia and in Iran.

With one begins to notice the conflict easily in later literature between the promptings of natural pleasures in Persia with the rigid theological system of the Arabs which tried to curb

them. Woman, wine and song would not be suppressed by theology and songs in praise of them gave spontaneous expression to the poets emotion.

Almost all forms of Persian verse like Qasida, Rubai, Mathnawi, Ghazal and Fragments have been found in the composition of with a great mastery. Unsari expresses his view about the mastery of in the field of ghazal singing in the following verse:

'Ghazal-e- war neko bud

Ghazalhai-e-man war nist'

"Ghazal like that of Rudaqi was fine

My ghazals are not like that of Rudaqi."

His work which was of large extent, included three historical romances of which the best known, Wamak and Azra was based on Pahlawi materials and found many imitators and adaptors. None of these romantic poems has survived but fair number of his panegyrics and odes have been preserved in biographical works and anthologies.

The versified form of 'Kalila-wa-Damna' is an another work of and the origin of this work was compiled by Ibn-i-Muqaffa, an Iranian learned man from the Pahlavi into Persian. Only a few couplets from the book have come down to us. There are controversies regarding the number of 's verses. According to Muhammad Awfi, the author of Lubab-ul Albab, the verses of were recorded in the form of one hundred books. But unfortunately except a Divan nothing could survive the peril of time. In the later part of his life lost the favour of his patron and died in poverty in about the year 940-41 A.D.

Another poet who flourished in the encouraging atmosphere of the Samanide court was Daqiqi. Little is known about his life for certain. He is said to have been a Zoroastrian by some scholars, who confirms on the basis of their statement on one of his lyrics which gives the poet's view of the world's four choices blessings as ruby lips, the music of the harp,

Zoroaster's teaching and red wine. He is best known to fame for having undertaken to set into the epic form of the Shahnama the ancient Iranian materials that he had collected for his patron. But he had only completed a thousand verses when he was murdered by a slave. His work contains a little under one thousand verses dealing with the introduction of the new religion by Zoroaster under Gustasp and with the conflict arising between him and Arjasp on account of it. Firdausi has incorporated all that has been preserved in his Shahnama.

From the few survival panegyrics of Daqiqi, it can come to the conclusion that the poet was advocating a special kind of style particularly the ripeness and the clarity in his verses. He gives advice and admonitions and invites the readers to attain the manly qualities throughout his panegyric poems. Abul Hussain Shahid Balkhi is another important poet of the Samanide period. The poet Shahid Balkhi has composed verses in all branches of poetry as being a learned man and a great poet of his age. He was expert both in Arabic and Persian languages and the name of one of his Arabic poems is found in the book 'Lubab-ul-Albab' of Muhammad Awfi. Besides composing poems, the poet also possessed a great proficiency in philosophy who had a fierce discussion against Muhammad Zakaria.

Abul Mu'id Balkhi is another poet of the Samanide period. It is also considered that the poet was engaged in composing the Shahnama before Firdausi mention about his name has been found in the old books like Qabus Nama. He also versified the accounts of Yusuf-wa-Zulaikha in Persian.

Abu Shakur Balkhi was a flaring star of his time who appeared during the middle part of the Samanide rule. He was the first poet to write a Mathnawi. "Afrin Nama" a poetical work of Samanide period was composed by Abu Shakur Balkhi in about the year 336 A. H. Some fragments of the couplets of this work are still found.

The Samanide period also contributed a lot to the growth of original as well as translating works in Persian prose appeared during this time. The foundation of Persian Prose was also laid in the Samanide period. Of the prose works four were of special importance as one was historical, one medicine two were exegetical in their subject matter.

The style of these works are simple, straight forward and objective. No particular attention was given on phrases, idioms and rhymes which became popular in the later periods. Repeation of words and sentences were short and précised and a limited number of official, scientific and religious terms were used. The Persian prose of this period is devoid of all those literary formalities and artifices which became the distinguishing feature of the later day Persian prose and poetry, both in Iran and in India. Another characteristic of the Samanide prose is the disregarding of Arabic works and terminologies.

Abu Ali Muhammad bin Muhammad Balami became a minister of Khurasan during the reign of Mansur bin Nuh in the year 365 A.H. He was an inhabitant of the city of Bala'm of Rome. His father, the elder Balami was a successful minister under the Samanids. He translated the "Tarikh-i-Tabari" from Arabic into Persian towards the middle of the 3rd century A.H. Its prose is very simple, lucid and fluent. It appears that the style of the Samanide period was very simple and at an earliest stage.

Amongst the precious gems of the Persian prose works which have survived the peril of time and have reached upto us, 'Tarikh-i-Tabari' is considered to be the most important of them. Balami has rendered the Arabic wordings, phrases and idioms into Persian in a refined manner keeping their original meanings undisturbed. The book contains the valuable accounts from the time of Adam upto the beginning of the 3rd century A.H. Many European scholars and orientalisists have

assigned much importance to this book as it enshrines with many historical anecdotes not to be found anywhere else. 'Muqaddam-e-Shahnama' is another prose work in Persian which was written in 346 A.H. on the initiative of Abu Mansur Muhammad bin Abdur Razzak, the ruler of Tus and it was added to the Shahnama which was in prose. Its writer was Abul Mansur bin Abdullah Al Mamari. This was a collection of Persian stories and traditions made by a number of bibliophiles. When Firdausi later on composed his Shahnama, the same maqaddama was added to the beginning of the Shahnama of Firdawsi.

'Tarjama-i-Tafsir-i-Tabari' is also an important prose work of the samanid period. This Tafsir was translated into Persian by the order of Mansur bin Nuh. A committee consisting of learned men from Transoxiana was formed to make the translation of Tabari and commentary of the Holy Quran. Sometimes back actions were taken in Iran to publish the work.

Besides these another important book 'Kitab-i-Mansuri' on medicine was compiled by Abu bakr Muhammad ibn zakariya al-Razi (also known by Latinized versions of his name, Rhazes or Rasis) which was dedicated to Abu Salih Mansur, the Governor of Khurasan.

References:

1. E.G. Browne, A literary history of Persia, Cambridge university press 1956
2. Shibi Nomani i Sh'er-ul-Ajam, , Shibli Academy, Azamgarh. 1981(Five Volumes).
3. Tanwir ahmed, A short history of Persian literature, Naaz Book Depot, 1991
4. Journals, Qand-e-Parsi, Iran Culture House, New Delhi, Indo-Iranica, Iran Society, Kolkatt a, Islamic Culture,

- Hyderabad, Majalla-e-Tehqiqat-e-Farsi, Dept of Persian,
University of Delhi, Delhi.
5. Prof. Nazir Ahmed, Essays on Persian Literature, Idarah-
i Adabiyat-i Dehli, 2005.
  6. Dr. Sadiq Rizazada Shafaq, Tarikh-e-adabiyat-e-Iran,
Tehran, 1964
  7. Zabihullah Safa Tarikh-e- Adabiyat-dar-Iran, Zabihullah
Safa, Tehran, Vol-I-III, 1362.
  8. History of Iranian Literature, Jan Rypka , Holland ,1968
  9. Danishnama-e-Zaban wa Adabiyat-e-Farsi Dar Shibbeh
qareh, Ed. Hasan-e-Anushe, Tehran, Vols. (1-3).

विषय - राजी सेठ के कथा-साहित्य में अपाहिजों और वृद्धों का**संवेदना-विश्व****डॉ. गार्गी शाह****हिन्दी विभाग,****गुजरात आर्ट्स-साइंस, कॉलेज, अहमदाबाद**

मैथ्यू आर्नल्ड ने साहित्य को जीवन की समीक्षा माना है। इस नाते समाज के दबे-कुचले, दलित, शोषित व अपेक्षित वर्ग की संवेदना तथा समस्याओं को वाणी देना साहित्य से न केवल अपेक्षित है, बल्कि यह उसका कर्तव्य भी है।

हिन्दी कथा-साहित्य में प्रेमचंद, रेणु से लेकर अज्ञेय, कमलेश्वर, मन्नु भंडारी, कृष्णा सोबती, नासिरा शर्मा, गीतांजलि श्री तक दलित, श्रमिक, किसान, वेश्या, विधवा आदि की समस्याएँ चलाई हैं। किन्तु समाज के दो वर्ग ऐसे हैं, जिनकी ओर साहित्यकारों का प्रायः अपेक्षा का भाव रहा है; वे हैं साहित्य एवं वृद्ध।

राजी सेठ समकालीन कथा-जगत की एक ऐसी लेखिका हैं, जिनकी कहानियों के केन्द्र में अपाहिजों एवं वृद्धों की संवेदना तथा जीवनानुभव तथा वृद्धों की केवल उपस्थितभर नहीं होती; न ही वे एक tool या औज़ार की तरह अपनी कहानियों को आकार देने के लिए उनका इस्तेमाल करती हैं। राजी की कहानियों में ये दोनों कहानी का केन्द्रवर्ती-अभिन्न हिस्सा बनकर अपने अस्तित्व के नये आयाम खोजते नज़र आते हैं।

राजी सेठ की 'आदत', 'गलियारे', 'दल-दल', 'उन दोनों के बीच', 'उसका आकाश' आदि कहानियाँ अपाहिजों के संवेदना-विश्व को खंगालती हैं तथा उनकी सोच, जीवन-दृष्टि एवं कुठाओं को उद्घाटित करती हैं।

राजी की कुछ कहानियों में वृद्धों की व्यथा, भय, असुरक्षा, कठोर जीवन-स्थितियों का निकटवर्ती चित्रण हुआ है। राजी की 'एक बड़ी घटना', 'उन दोनों के बीच', 'इन दिनों', 'बाहरी लोग', 'यह कहानी नहीं', 'उसका आकाश' आदि कहानियों में लेखिका ने एक ओर वर्तमान संदर्भों में 'वृद्धत्व' को परिभाषित करने की कोशिश की है, तो दूसरी ओर समाज में वृद्धों की स्थिति एवं जीवन-संघर्ष का भी ब्यौरा प्रस्तुत किया है।

अपाहिज का संवेदना-विश्व :

राजी एक ऐसी संवेदनशील कथाकार हैं, जिन्होंने अपनी कहानियों में उन मनुष्यों की संवेदना एवं भाव-बोध को भी केन्द्र में रखा है, जिनकी ओर प्रायः जीवन एवं साहित्य में घोर उपेक्षा का भाव ही बना रहता है। वे लोग जिन्हें अक्सर निरूपयोगी एवं निरर्थक मानकर कुछ वैसी निर्लेप तटस्थता या जड़ता का भाव रखा जाता है, जैसा कि घर में पड़े किसी पुराने फर्नीचर के प्रति कोई रखता है। ये लोग हैं शारीरिक-मानसिक रूप से विकलांग या हेन्डीकेप लोग। आज-कल हालाँकि इन्हें 'disable' न कहकर 'differently abled' या 'physically/

mentally challenged' कहा जाता है, किन्तु आज भी समाज और साहित्य में इन्हें देखने का नज़रिया नहीं बदला है ।

हमारे समाज में, स्कूल, कॉलेज, दफ्तर, बस, रेलवे आदि स्थानों पर इन विकलांगों या अपाहिजों की शारीरिक मर्यादाओं को ध्यान में रखकर खास सुविधाओं या व्यवस्था का प्रावधान नहीं है । जहाँ तक हमारे साहित्य की बात है, यहाँ चोर-साहूकार, किसान-ज़मींदार, दलित-स्त्री, यहाँ तक कि चींटी-हाथी के लिए भी स्थान है, किन्तु इन अपाहिजों की कथा-कहानी बयान करने का उपक्रम कम ही हुआ है । विकलांगों या अपाहिजों को केन्द्र में रखकर लिखी गई कविता, कहानी, नाटक, उपन्यास हमारे साहित्य में 'न' के बराबर होंगे ।

इस उपलक्ष्य में राजी एक अ-सामान्य कहानीकार के रूप में उभरकर हमारे सामने आती हैं । राजी की कई कहानियों में विकलांग या अपाहिज पात्रों की न केवल उपस्थिति दर्ज होती दिखाई पड़ती है, बल्कि 'गलियारे', 'आगत', 'उसका आकाश', 'उन दोनों के बीच', 'दल-दल' जैसी कहानियों में इन्हें केन्द्रीय पात्र के रूप में स्थापित करते हुए राजी इनके संवेदना-विश्व को खंगालती हैं, उनके संश्लिष्ट भाव-बोध, जटिल क्रिया-प्रतिक्रिया, विचारात्मकता, मानसिक ग्रंथियों को भी सूक्ष्मतापूर्वक खोलती हैं । लेखिका के स्तर पर राजी इन पात्रों के विश्व में प्रवेश करते ही जैसे परकाया-प्रवेश कर लेती हैं और बिना किसी लिजलिजे दया भाव या अतिरिक्त सहानुभूति के अपाहिजों की जीवनगत, सामाजिक एवं मानसिक स्थिति को यथार्थपरक ढंग से जस का तस रखने की कोशिश की है ।

'गलियारे' कहानी के देवा का शुमार राजी के कुछ चिरस्मरणीय पात्रों में किया जा सकता है । कहानी में अपंगगृह के जीवन दृश्य का आलेखन करते हुए राजी ने अपाहिजों के रोज़मर्रा के जीवन में झाँकने का प्रयास तो किया ही है, साथ-ही-साथ उनके मनोद्वंद्व और आंतरिक संघर्ष को भी मूक से मुखर बनाया है ।

अपाहिज देवा मन से स्वाभिमान और बुद्धिमान, किन्तु तन से लाचार है, मन से संवेदनशील और ज़िंदादिल, किन्तु तन से बेजान और अपाहिज है । उसके तन और मन की तीव्र टकराहट, आशा-निराशा, उमंग-अवसाद, खीझ-उम्मीद, प्रेम-आक्रोश को राजी ने कथासूत्र में बखूबी पिरोया है । दीदी के प्रति कोमल संवेदना, अपनापन और अधिकारभावना का अनुभव करनेवाला, निगमसा'ब के प्रति ईर्ष्या और नाराज़गी का अनुभव करनेवाला मन से एक नोर्मल इन्सान ही है, किन्तु शरीर से इतना लाचार है कि कपड़े पहनने जैसा या कुर्सी पर बैठने जैसा कार्य भी उससे घंटों की मशक्कत मांग लेता है, उसे थका देता है । लेखिका देवा के पात्र के माध्यम से हमारे समाज की और मानव स्वभाव की एक कठोर वास्तविकता उजागर करती हैं और वह यह है कि देवा जैसे अपाहिजों से दीदी या निगमसा'ब जैसे लोग हमदर्दी तो जता सकते हैं, उनके उद्धार और उत्थान का प्रयास भी कर सकते हैं, किन्तु न तो वे पूरी तरह से इन अपाहिजों के जीवन का हिस्सा बन सकते हैं और न ही अपनेपन के

अधिकार से उन्हें अपने जीवन में शामिल कर सकते हैं। 'गलियारे' में लेखिका ने अपंगगृह के अपाहिज बच्चों के क्रिया-कलापों का जुगुप्सापूर्ण किन्तु यथार्थपरक चित्रण किया है - "अपनी टेढ़ी-मेढ़ी बांहों को तोड़ती-मरोड़ती वह दीदी की कलाइयों को अपनी हथेलियों में भरने की कोशिश करेगी और खी-खी हंसती रहेगी। लोका किसी पालतू की तरह किन्नी का पीछा करता-करता यहाँ चला आयेगा और खीसें निपोरेगा। हंसने की कोशिश में वह जीभ बाहर निकाल लेगा और लार टपकाता रहेगा।"¹

राजी ने इस कहानी के माध्यम से आईना दिखाना चाहा है, कहना चाहा है कि इन टेढ़ी-मेढ़ी बांहोंवाले, हकलाते, विकृत अंगोंवाले, लार टपकाते किन्नी, लोका, तिरिया और देवा की दुनिया या तो हमारे लिए जुगुप्साप्रद और धृणित बनी रहेगी, या फिर उपेक्षित और त्याज्य। अपंगगृह के अपाहिज बच्चों के लिए देवा के द्वारा किया गया 'लोथों का जंगल' प्रयोग नंगा और सूचक है।

'गलियारे' शीर्षक भी अपने आप में सूचक और प्रतीकात्मक है। यह कहानी केवल अपंगगृह के गलियारे में अपनी व्हीलचेर ठेलते देवा की ही नहीं, बल्कि देवा जैसे अपाहिजों के जीवन के अंधेरे, घुटनभरे कभी न खत्म होनेवाले गलियारे की है, जिसमें वे सभी घुट-घुटकर, रेंग-रेंगकर जीने को मजबूर हैं, अभिशप्त हैं।

'आगत' एक अति संक्षिप्त कहानी है। 'आगत' का अपाहिज युवक अपनी हँसी-चहक, जिंदादिली और सहज बर्ताव से लेखिका को अचंभित कर देता है। तब राजी लेखिका के माध्यम से हमारे समाज की उस पंगु मानसिकता पर बड़ा प्रश्नचिह्न लगाती हैं जिसके तहत अपाहिज लोग कभी खुश नहीं रह सकते, उन्हें तो केवल दुःखी, उदास और हताश ही रहना चाहिए। 'आगत' का अपाहिज युवक लेखिका के घर अचानक आकर अपनी हँसी से उनके घर को भर देता है और स्तब्ध अचंभित लेखिका को और उसके माध्यम से पूरे समाज को झकझोरते हुए कहता है - "अरे, अब तो हैरान होना बन्द कीजिए..... मेरे आने पर खुश होइए..... क्या मुझे ही हमेशा आपके आने पर खुश होते रहना होगा! क्या आप भी ऐसा ही चाहती हैं कि मैं रोता रहूँ और आप मुझे हँसाने में लगी रहें? सच बताऊँ, मैं इसे बीमार और बेहूदे रिश्ते को तोड़ देना चाहता हूँ....."²

'आगत' कहानी के माध्यम से लेखिका राजी एक नयी खिड़की खोलकर अभी तक चिर परिचित या देखी-भाली अपाहिजों की दुनिया में नये छोर से प्रवेश करती हैं और सकारात्मक संकेत से कहती हैं कि दृष्टि बदल जाए तो दुनिया बदल सकती है।

'उसका आकाश' राजी की अति चर्चित कहानियों में से एक है, जिसमें पक्षाघात से पीड़ित एक वृद्ध अपाहिज पुरुष की वेदना-संवेदना, परवशता एवं एकाकी लाचार जीवन को केन्द्र में रखा गया है। वृद्ध की रुग्ण, परवश स्थिति परिवार के निकटतम संबंधों में अलगाव की स्थिति पैदा करती है। उपेक्षा, अवहेलना, तिरस्कार और तीव्र नफरत झेलते लाचार अपाहिज वृद्ध

के माध्यम से राजी न केवल निजी एवं निकटतम मानवीय संबंधों का 'एसिड टेस्ट' करती हैं, बल्कि close reality check करते हुए मानवजीवन के कटु सत्य का उद्घाटन करती हैं ।

राजी की ट्रेडमार्क कहानी 'उसका आकाश' के माध्यम से लेखिका राजी एक अपाहिज वृद्ध की जीवन-स्थिति एवं मनःस्थिति का अत्यंत निकटता से जायज़ा लेती हैं । लाचार एकाकी जीवन का बोझ ढोते वृद्ध के लिए पौत्र की खिलखिलाहट और खिड़की से दिखनेवाला आकाश का छोटा-सा टुकड़ा जीने का सबब बनते हैं । लेकिन कौंक्रीट का जंगल उस आकाश के टुकड़े को भी निगल जाता है, तो उस अपाहिज वृद्ध की जीजिविषा का आखरी कमज़ोर तंतु भी टूट जाता है । राजी ने 'उसका आकाश' के इस वृद्ध के माध्यम से अपाहिजों की करुण विवशता एवं परवशता का मार्मिक चित्रण किया है । खुद से खाने-पीने, नहाने-धोने में असमर्थ इन्हें हर छोटी-बड़ी चीज़ या काम के लिए दूसरों पर आश्रित या अवलंबित रहना पड़ता है । 'उसका आकाश' का वृद्ध बहू की तार-तार कर देनेवाली, धृणा उगलती नज़रों को प्रतिपल महसूस करता है, मानो वे उस से कह रही हों - "यह सब तुम्हारे पापों का फल है..... तुम्हारे अपने पापों का और थोड़ा-बहुत हमारे पापों का भी कि तुम्हारा गू-मूत, नाक-थूक समेटना पड़ता है ।"³

'उसका आकाश' में राजी ने एक वृद्ध अपाहिज के मानसिक विश्व में प्रवेश करते हुए उसकी बेबसी, लाचारी, आत्मदया, एकाकीपन, क्षोभ, संकोच और व्यर्थताबोध को सटीकता के साथ उजागर किया है ।

'उन दोनों के बीच' कहानी में लेखिका राजी ने लकवाग्रस्त पुरुष की मनोवेदना को प्रकट किया है । एक अच्छा-भला स्वस्थ आदमी यकायक पक्षाघात के हमले से लकवाग्रस्त हो जाये, अपाहिज और लाचार हो जाये, तो वह मानसिक रूप से कितना टूट जाता है, हताश और निराश हो जाता है, यह लेखिका ने मर्मस्पर्शी ढंग से व्यक्त किया है । 'उन दोनों के बीच' के लकवाग्रस्त पुरुष की पत्नी की खीझ, आक्रोश और कड़वाहट के माध्यम से उसकी मनःस्थिति को भी बड़ी संवेदनशीलता से उकेरा है । लेखिका की कलम में इतना सामर्थ्य है कि 'खिसर खिसर' जैसा ध्वन्यात्मक शब्द भी लकवाग्रस्त पुरुष के घसीटते-रेंगते शरीर और जीवन का सटीक बयान प्रस्तुत करता है ।

'दल-दल' कहानी में अपाहिज हो चुके फौजी पुरुष की कुंठा और अहम् को केन्द्र में रखा गया है । इस पात्र के माध्यम से लेखिका ने विश्लेषण करना चाहा है कि कैसे कई बार किसी दुर्घटना में अपाहिज हो चुके व्यक्ति के मन में जीवन और लोगों के प्रति इतनी नकारात्मकता भर जाती है, इतनी कुंठाएँ और 'कॉम्प्लेक्स' पैदा हो जाते हैं कि वह खुद को समर्थ सिद्ध करने के प्रयास में दूसरों पर अत्याचार करने, दमन गुज़ारने से भी नहीं हिचकिचाता । एक प्रकार से अपनी कमज़ोरी, हीनभावना या लघुताग्रंथि को छिपाने के लिए वह खुद को बड़ा और समर्थ सिद्ध करने की कोशिश करता रहता है ।

राजी ने अपाहिजों के जीवन और जीवनदृष्टि को अपनी कहानियों में प्रस्तुत करने का सार्थक सायास प्रयास किया है। राजी की ये कहानियाँ हमारे सामान्य विश्व के समांतर एक ऐसी विशेष एवं वर्जित दुनिया की रचना करती हैं, जिनमें विवशता है, लाचारी है, अभाव है, परवशता है, घोर एकाकीपन है, किन्तु फिर भी जीने की चाह है, जिंदगी के प्रति आशावाद है

वृद्धत्व की व्यथा :

राजी की कुछ कहानियों में वृद्धों की व्यथा, वेदना एवं वास्तविक जीवन-स्थितियों का निकटवर्ती चित्रण हुआ है। राजी ने अपनी कहानियों में एक तरह से वृद्धत्व की परिभाषा को बांधने का प्रयत्न किया है। वृद्धत्व कई बार किस प्रकार भय, एकाकीपन, असहायता, परवशता, कमजोरी और कुंठाओं का शिकार होकर जीवन से हार जाता है, जीवन से विमुख हो जाता है, इसका वास्तविक आलेखन, राजी ने 'एक बड़ी घटना', 'उन दोनों के बीच', 'इन दिनों', 'बाहरी लोग', 'यह कहानी नहीं', 'उसका आकाश' जैसी कहानियों में किया है।

'एक बड़ी घटना' में अपनी वृद्ध पत्नी को मरणोन्मुख अवस्था में देखकर जीवन जीने का हौंसला खो चुके वृद्ध पति की भयकातर, अवश, लाचार मनःस्थिति का लेखिका ने आलेखन किया है। वृद्धत्व की देहलीज के बीचोंबीच खड़े पुरुष की परावलंबिता, एकाकीपन और हताशा को लेखिका ने मार्मिक ढंग से आलेखित किया है।

'उसका आकाश' और 'उन दोनों के बीच' में लेखिका राजी ने लकवाग्रस्त वृद्ध पुरुष की मनोवेदना, कुंठा, हताशा और असहाय करुण दशा का चित्रण किया है।

'इन दिनों' में राजी ने बेटे-बेटियों से दूर अलग और एकाकी जीवन जीने को मजबूर बूढ़े माँ-बाप की भयग्रस्त असुरक्षित मनःस्थिति का वास्तविक चित्रण किया है।

'बाहरी लोग' में आवारा बेटे के लिए रात-रातभर इन्तज़ार करके अपनी जान हल्कान करती माँ की ममता और मनोवेदना पाठकों की सहानुभूति और करुणा का पात्र बनती हैं।

'यह कहानी नहीं' और 'पुल' में जवान बेटे की मौत के आघात से टूटकर चूर-चूर हो गये माँ-बाप की गहरी वेदना, दुःख और विषादग्रस्त मनोदशा का मार्मिक चित्रण मिलता है।

इस प्रकार राजी की कई कहानियों में वृद्धों की व्यथा-संवेदना एवं मनोभावों का सजीव आलेखन हुआ है।

अस्तित्ववादी प्रभाव :

राजी सेठ की कई कहानियों में अस्तित्ववादी प्रभाव स्पष्ट रूप से लक्षित होता है। आधुनिक युग में आदमी भीड़ में भी अकेला हो गया है। अपने अस्तित्व और संबंधों को लेकर वह शून्यता, रिक्तता, अलगाव, निराशा, ऊब, तनाव, एकाकीपन, मृत्युबोध आदि का भीषण रूप से अनुभव करता है। राजी की कहानियों में आज के मनुष्य की खास तौर पर अपाहिजों एवं वृद्धों की इन अनुभूतियों, कुंठाओं का सहज प्रतिबिंबन हुआ है।

मृत्युबोध :

अपनी कहानियों में मृत्युबोध के संदर्भ में स्वयं राजी सेठ 'यह कहानी नहीं' की भूमिका में लिखती हैं - "मेरी आन्तरिकता में मृत्यु एक ऐसा मुद्दा है जो मेरी रचनाओं में बार-बार उजागर होता है। जीवन की बहुत-सी बातें उसी सन्दर्भ से लगकर कहने का दबाव बनता है। कभी स्थिति की तरह, कभी प्रसंग, कभी अनुभव, कभी मानसिकता के प्रसार की तरह मृत्यु सदा उपस्थित रहती है, जबकि जीवन को लेकर मेरी अन्तर्निहित प्रतिक्रिया मृतप्रायता की हर वृत्ति के विरुद्ध रही है।"⁴

राजी की कई कहानियों में मृत्यु विषयक चिंतन उभरकर आता है। मृत्युबोध, मृत्यु के प्रभाव, स्वीकार, नकार आदि का आलेखन कई कहानियों में गहराई से हुआ है। विशेष रूप से 'यह कहानी नहीं' संग्रह तो मृत्यु से जुड़ी संवेदना और सच्चाई के इर्द-गिर्द ही आकार लेता है। इन कहानियों में मृत्यु का मुद्दा इतना हावी है कि जैसा कि लेखिका स्वयं संग्रह की भूमिका में स्वीकारती हैं, पाठकों ने इन्हें 'मृत्यु से आक्रान्त' लेखिका करार दिया है।

'खेल' कहानी में राजी ने मरणोन्मुख पुरुष की जीवनदृष्टि का आलेखन किया है। कथानायक अर्थात् लेखक के मित्र के माध्यम से लेखिका ने मरणोन्मुख व्यक्ति की अनुभूति, मनोमंथन, जीवनदृष्टि एवं मृत्यु के समक्ष अभय बने रहने के आत्मबल का सूक्ष्मतापूर्वक आलेखन किया है।

'खेल' के कथानायक के माध्यम से लेखिका राजी मृत्यु विषयक नयी जीवनदृष्टि उजागर करती हैं और वह यह कि यदि जीवन खेल है और मृत्यु जीवन की अंतिम सच्चाई है तो क्यों न उसे एक 'खेल' की तरह जिंदादिली से अपनाया जाये ?

'पुल' कहानी में अपने प्राणों से प्यारे युवा बेटे की मृत्यु का उसके बूढ़े मां-बाप के जीवन, मन, संवेदना पर कितना भयावह, सर्वग्रासी एवं दूरगामी प्रभाव पड़ सकता है इसका मार्मिक चित्रण किया गया है। बेटे की मृत्यु के कारण जीने की हिंमत-हौंसला, प्रेरणा और बल खो चुके बूढ़े मां-बाप के जीवन को ही जैसे ब्रेक लग जाता है। एक अजीब-सी हताशा, वितृष्णा, घुटन, स्तब्धता और स्थगितता उनके जीवन में छा जाती है, जीवन मरघट का सन्नाटा बन जाता है।

जिस सड़क दुर्घटना में जवान बेटे बाबला की अकाल करुण मौत हुई थी, सालों के बाद भी उस दुर्घटना का स्मरण मात्र बाप कर्तारसिंह और माँ वीराँ के पोर-पोर में दहशत भर देता है। इस कहानी में लेखिका राजी ने मृत्यु की भयावहता एवं नकारात्मक प्रभाव का गहराई से अंकन किया है।

'उसका आकाश' कहानी में भी लेखिका राजी का मृत्यु विषयक चिंतन उभरकर आता है। मृत्युबोध के विषय में, मृत्यु क्या है इस संदर्भ में लेखिका का दृष्टिकोण दार्शनिकता का पुट लिए हुए है। जिंदा लाश बनकर जी रहे, सतत जीवित मृत्यु का अनुभव कर रहे

अपाहिज वृद्ध के द्वारा लेखिका मृत्यु की भयावह अनुभूति को शब्द देती हैं - “कितनी मौतें..... कितनी अधिक मौतें एक साथ जी सकता है मनुष्य । फिर जीवन के पूर्ण स्थगन का ही नाम मृत्यु क्यों है ?.... मृत्यु वह है जो महसूस होती है..... जो महसूस करते होती हो, जैसे उसकी हो रही है । उसकी मृत्यु हो रही है । उसका आधा भाग मर चुका है । उसका जीवित भाग मरने की प्रक्रिया में है ।”⁵

पल-पल मृत्यु की ओर बढ़ रहा वृद्ध सोचता है कि यह ताम-झाम, भाग-दौड़, बदहवासी आखिर किसलिए है - जब एक दिन सबको मरना ही है ? आधे मरे हुए और आधे जीवित शरीर के साथ जी रहे अपाहिज वृद्ध के मानसिक विश्व में गोता लगाते हुए लेखिका मृत्यु विषयक चिंतन के कई महत्वपूर्ण बिंदुओं को छूती हैं - “क्या मर जाना इतना निःशब्द, इतना सामान्य, इतना साधारण होता है कि शरीर के अर्द्धांग में होता रहे और बोध भी न हो ? मृत्यु ऐसी होती है क्या ?”⁶

इस प्रकार राजी की कहानियों में मृत्युबोध, मृत्यु से पूर्व एवं पश्चात् की अनुभूतियों, जीवन स्थितियों का दार्शनिक तर्ज पर संवेदनात्मक एवं मनोविश्लेषणात्मक चित्रण हुआ है ।

शून्यता एवं अलगाव :

आधुनिक युग में बढ़ती जा रही यांत्रिकता और घटती जा रही संवेदनात्मकता एवं रागात्मकता के चलते मानवीय संबंधों, आत्मीय संबंधों में से ऊष्मा और लगाव घटते जा रहे हैं । आज संबंधों में ठंडापन, शून्यता एवं अलगाव रात के अंधेरे की भांति तेज़ी से पसरते जा रहे हैं । राजी सेठ की कई कहानियों में अंतरंग संबंधों में शून्यता, स्थगितता एवं रिक्तता का बोध गहराई से अनुभव किया जा सकता है । ‘उतना-सा देश’ में विदेशी परिवेश में संबंधों में घटती जा रही ऊष्मा एवं आत्मीयता का लेखिका ने मार्मिक संकेत किया है । माँ और रवि (बेटे) के माध्यम से लेखिका ने मां-बेटे जैसे चिरंतन एवं परम आत्मीय संबंध में भी व्याप्त संवेदन-शून्यता एवं रिक्तता का मर्मस्पर्शी आलेखन किया है । यंत्रों के बीच यंत्रवत् जीवन जीते-जीते रवि भी जैसे एक मशीन बन गया है । काम से घर पर आने के बाद न तो वह अपनी अकेली वृद्ध माँ का हाल-चाल पूछता है, न ही माँ के द्वारा जतन से बनाये गये भोजन की तारीफ ही करता है । ऐसे में माँ अपने बेटे से सतत एक दूरी, अलिप्तता, अलगाव एवं खालीपन का अनुभव करती है । बाथरूम में मुँह धोते हुए दांत भींचकर रोती हुई माँ सोचती है कि यह कैसा शून्य है जिसने माँ-बेटे की बीच की जीवंतता, आत्मीयता और संवेदना को निगल लिया है, हड़प लिया है और जीवन को खालीपन और उदासी से भरा एक सन्नाटा बना दिया है - “साढ़े चार बजे से ही अँधेरा भीतर दुबक आया । शीशे लाँघकर । पसर गया था । कैसे कोई ‘कुछ नहीं’ सी चीज़ ऐसे पसर जाती है । निगल लेती है कमरे में रखी वस्तुओं के बीच का शून्य । उदासी का एक गहरा रेला भी भीतर उतरता आया ।”⁷

डॉ. कश्मीरीलाल 'राजी सेठ की कहानियों में संबंधों में अलगाव की उपस्थिति को विशेष रूप से रेखांकित करते हुए इस अलगाव को रूग्णता से उत्पन्न, पूर्व संबंधों से उत्पन्न, इतर संबंधों से उत्पन्न तथा स्वप्रतिष्ठाजनित बताते हैं ।'

इस संदर्भ में राजी की 'उसका आकाश', 'एक बड़ी घटना', 'उन दोनों के बीच', 'अस्तित्व से बड़ा', 'सदियों से', 'एक यात्रांत', 'अकारण तो नहीं', 'अंधे मोड़ से आगे', 'अपने दायरे' आदि कहानियाँ विशेष उल्लेखनीय हैं ।

राजी की कहानियों में खालीपन, रिक्तता या शून्यता की स्थिति भी विभिन्न परिस्थितियों या जीवनस्थितियों के फलस्वरूप निर्मित होती हैं । 'समांतर चलते हुए' में भविष्य की अनिश्चितता खालीपन को जन्म देती है । पिता के 'रीते खाली हाथ', 'रीतेपन की जो किरच इधर कई सालों से अस्तित्व में सरकती आ रही है, अधिक चुभने लगी थी' आदि संदर्भ इस रीतेपन या खालीपन को कहानी में अधिक फिज़िकल बना देते हैं ।

'उसका आकाश' में अपाहिज वृद्ध का ठहरा हुआ, स्थगित, खाली, बोझिल, अर्थहीन जीवन कुछ ऐसा ही प्रतीत होता है जैसे कि ठहरा हुआ सड़ाँध मारता पानी ।

'गलियारे' के देवा का जीवन उसकी अपंग परवश स्थिति के कारण वितृष्णापूर्ण और खालीपन से भरा है । तो 'उन दोनों के बीच' की पत्नी पति की बीमारी एवं परवश स्थिति के कारण घोर वितृष्णा और खालीपन का अनुभव करती है ।

राजी सेठ की कहानियों में विविध संबंधों एवं जीवन-स्थितियों से निपजती शून्यता या खालीपन की अनुभूति को उनकी कहानियों का अंतरंग हिस्सा बताते हुए डॉ. कश्मीरीलाल लिखते हैं - "खालीपन अथवा रिक्तता का बोध राजी सेठ की अनेक कहानियों का हिस्सा है । संबंधों में अनुकूलता न होना, रूग्णता होना, व्यवस्था का अस्त-व्यस्त होना आदि इस रिक्तता के मुख्य कारण हैं ।"⁸

एकाकीपन और अजनबीपन :

आज के यांत्रिक युग में आदमी भीड़ में भी अकेला है । आज हर कोई अपने-अपने अकेलेपन के घेरे में कैद है, शेष दुनिया, रिश्ते-नातों से कटा हुआ अकेला और अभिशप्त है । राजी सेठ की कई कहानियों में मनुष्य के इस अकेलेपन और व्यर्थताबोध की तीव्र अभिव्यक्ति हुई है । 'इन दिनों' कहानी में एकाकी जीवन जी रहे वृद्धों की असुरक्षित, भयग्रस्त मानसिकता से लेखिका रू-ब-रू कराती हैं । बेटे-बेटियों के होने के बावजूद अकेले जीवन जीने को मजबूर वृद्धों की जीवनस्थिति को वास्तविक परिप्रेक्ष्य में रखती यह कहानी अकेलेपन से जुड़े भय, असुरक्षा, उद्विग्नता, आशंका आदि को वेधकता से मुखरित करती है ।

'बाहरी लोग' कहानी भारत-पाकिस्तान बंटवारे की भयावह दर्दनाक स्मृतियों से अटकी एकाकी वृद्धा के मनोजगत में झांकने का प्रयास करती है । यहाँ अकेलापन भौतिक या

फिज़िकल की अपेक्षा मानसिक एवं भावात्मक अधिक है। 'उसका आकाश' का पक्षाघात से पीड़ित वृद्ध नायक केवल एक टुकड़ाभर आकाश की उपस्थिति को प्राप्त कर पाता है। बिस्तर पर शरीर को सतत ठंडा-गर्म होते महसूस करते हुए घोर अकेलापन और उपेक्षा झेल रहा यह वृद्ध पुरुष पाठकों की सहानुभूति का पात्र बनता है। लेखिका उसकी वेदना को वाणी देती हैं - "अकेले लंबे दिन-रात ठिठक-ठिठककर कलेजे पर अपना वज़न महसूस कराते गुज़रेंगे।"⁹ 'अपने दायरे' की पत्नी अपनी डायरी के पन्नों पर अपने अकेलेपन और मनोवेदना की कहानी उतारती है। पति के होते हुए भी न होना, पति से प्रेम के स्थान पर उपेक्षा, अवहेलना और तिरस्कार मिलना, छोटी-छोटी खुशियों का गला घोटकर जीने की मजबूरी उसे जैसे अकेलेपन की काली अंधेरी खाई में धकेल देती है - "एक गहरा शून्य, अटूट निस्तब्धता और कभी न समाप्त होनेवाला अकेलापन। न जाने यह अंधकार कहाँ ले जायेगा। गीले ईंधन सा भीतर कुछ जलता है। धुआँ ही धुआँ देता है, न ज्योति न उष्णता।"¹⁰

'एक बड़ी घटना' का वृद्ध पति मरती हुई पत्नी को तिलतिल दम तोड़ते देखकर एक अजीब किस्म के बोझिल भयावह अकेलेपन की दहशत से कांपता-थरथराता है। वह खुद को 'एक ऐसे खड्ड की ढलान पर खड़ा पाता है जिसके नीचे एक भयाकुल एकांतिकता है।' अकेलेपन में घिरा मनुष्य कई बार अपने आस-पास के परिवेश एवं रिश्तों के प्रति एक विरक्ति, अपरिचय और परायेपन का भाव महसूस करता है। राजी की कुछेक कहानियों में इस अपरिचय या अजनबीपन की धुंधली छाया लक्षित होती है। "अजनबीपन, अपरिचय, परायापन अथवा बेगानापन अस्तित्ववाद की देन है। संबंधों में कृत्रिमता व आधुनिक जीवनमूल्यों में स्वकेंद्रण के कारण जीवनव्यवहार का विखंडीकरण हो रहा है। अपरिचय का यह भाव राजी सेठ की कुछ कहानियों का अनुभाग बन चुका है।"¹¹

राजी सेठ के कथा-साहित्य में अपाहिजों एवं वृद्धों को समाज के मुख्य प्रवाह से काटकर एक अलग या अतिरिक्त वर्ग के रूप में न देखते हुए समाज के अभिन्न एवं अनिवार्य अंग के रूप में देखने-जानने की प्रामाणिक कोशिश की गई है। समाज में इनकी सार्थक उपस्थिति को दर्ज करते हुए लेखिका ने न तो इनके प्रति अतिरिक्त सहानुभूति या दया का भाव रखा है औ न ही इन्हें निरुपयोगी मानकर उपेक्षा की नज़र से देखा है। समाज के अंग, एक मनुष्य के रूप में देखते हुए लेखिका राजी सेठ ने अपनी कहानियों के माध्यम से इनकी आशा-निराशा, दुःख-सुख, खूबियों-खामियों, कुंठाओं-कामनाओं का स्वाभाविक आलेखन किया है।

संदर्भ सूची:

1. राजी सेठ, 'दूसरे देशकाल में', पृ.2
2. राजी सेठ, 'यह कहानी नहीं', पृ.52
3. राजी सेठ, 'अंधे मोड़ से आगे', पृ.35
4. राजी सेठ, 'यह कहानी नहीं', भूमिका, पृ.8
5. राजी सेठ, 'अंधे मोड़ से आगे', पृ.35
6. वही, पृ.42
7. राजी सेठ, 'ग़मे हयात ने मारा', पृ.72
8. डॉ. कश्मीरीलाल, 'राजी सेठ, कथा सृष्टि एवं दृष्टि', पृ.74
9. राजी सेठ, 'अंधे मोड़ से आगे', पृ.40
10. राजी सेठ, 'तीसरी हथेली', पृ.55
11. डॉ. कश्मीरीलाल, 'राजी सेठ : कथासृष्टि एवं दृष्टि', पृ.83